

БИСМИЛЛАХИР РАХМОНИР РАХИМ

Хамдимиз ул зоти вожиб ул-вужудгаким, мавжудоту махлукотларини «кун» ибораси илан вужудга чикоруб, холик ул-халк вас-само ва сониъ ул-кавокиб вал-хаво ул зоти пок акдас эконин зул-укулларга аён ва ошкора этиб, алар маишати ва фойдасига анвоъи фавокихот ва ниъамотларни курраи арзда халк этиб, муждаи «халака лакум ма фил-арзи жамиъан» оятин юборди.

Ва дуруди номаъдуд ўтмиш анбиёи изомларинаким, барчалари ходийи умам ва набийи мухтарамдурлар. Алал-хусус салавоту салом набийиуно саллоллоху алайхи васаллам хазратларинаким, шофиъи жами умам ўлуб, «лав лока ламо холақтул-афлок» муждасига ноил ўлуб, «ва-ласавфа юътика роббука фатарзо» ояти каримаси хакларида нозил ўлмишдур.

Ва дуруди номаъдуд чахор ёри изом ва хулафойи киромларинаким, миллати ислом учун сидку эхсон ва базли жон этмишлар.

Аммо баъд, бу бандаи Худо ва уммати Мустафо алкан ул-лисон, нотавон, аъни Кози Исхокхон, сокини калъаи Хон, аъни Тўрақўргон мин музофоти Фаргон ва аз иклими Туркистон, бу тарика аён ва бу тарзда баён килурки, банда илмия мухаббатинда умрум сарф ўлуб, гох-гохи тафосир ва аходислар ила мутолаада бўлуб ва баъзи вақтларда таворихлар иштиголинда бўлуб, бу олами фонийдан ўтмишлар сурати хол ва тааййуши афъоллари табодули замон ва инкилоби овондан табдил бўлуши мани хайратга солиб, олам таърихларин кўруб, илми таърих бир илми шариф ва бир фанни ажиблиги маълум ўлиб, хам «нахну накусу алайка ахсан ал-касос» мазмунича ходисоти олам ва маишати одамдан вокиф ўлмаган инсонлар воридоти ва зухуроти замондин беҳабар ўлиб, Каломи кадим мафхуминча «хал яставий аллазийна яъламуна вал-лазийна ла яъламун» мантикинча билмагон асфал, балки кал-анъом, бал хам азал ўлуб, мавжудот ва мукаввинот холики парвардигори олами оламиёни ўн сакиз минг оламиндан бирини билмай, билса хам комил эътикод килмай, илмдан Мосуво ва Дангасаи даргоҳ бўлиб, хайвони нотиклик исмила машхур ва бу лакабга магрур ўтар экан, чунончи, Исломбул шуароларидан Исмоил Сафо айтур. Дерки:

Налар тахсил эдар бир аср ичинда бузурги одам,

Ёзуқдур жahl ила кечмиш ўлан бир умр сад сола. Юз йил умр кўруб, маснуъоти илохий ва махлукоти ломутанохийларини мушоҳада килмай, хоби гафлатда хусну кабир ашёни имтиёздан орий ўтар экан зул-укул ва увл ул-абсорларга мафхум ва маълумдурки, тахт

ас-самоуд-дунёда ва курраи арзда мавжудот ва махлукотларини анвоъ ва авзоълари хар бири мушоҳидин ва муваххидиндурки «фаъъолун лима юрид» иродасига марбут ва бу даврда мазбутдур. Ва ҳам ақолими асбаъадаги махлукларин хавос ва афъоллари хаво ва эътидоллари фоили мухторни камоли кудратига шохиддур. Оламни тамом кўрмак ва кезмак бир бандага муяссар ва мумкинотдан эмас учун ойоти куръония «ла ратбин ва ла йабисин илла фий китабин мубин» буюрмишдур.

Хосил ул-калом ал-муддао ва-л-маром инсон анча-мунча бакадри илм башарият таворихидан билмак лобуд ўлмоки маълумдур. Лоакал киши ўз мутаваттин ерини билмак заруриятдандур. Билмаса, тафосир ва аходисларда ва таворихларда мубаййиндур: кўрмак ва билмак илмдандур. Чунончи, бу бизни мутаваттин бўлуб турган Туркистон музофотида Фаргона деб машхур ва бу лафз илан мазкурдур, муни таърихи кадимияларда бўлса ҳамки кимлар ўтган ва кимлар тарафидан бино бўлгонлиги ҳеч кимни маълуми бўлмай, Фаргона исми илан иктифо килганлар. Бинобарин, бу адим ул-иститоъат Фаргона ахлидан бўлиб, бу Фаргона ахлига ўз иқлим ва мамлакатларин таърихини билдурмак бўлиб ва ҳам ман ваззаха муъминан фақааннама аҳйаху мўжибинча бир таърих колдирмок максадим бўлиб, таърихлар жамъ килиб, миллатга ёдгор колдурдум. Ва ҳам сиёсий тарафига бу китоб муносиб забон ва асбоби овон бўлиб, зарурлиги маълум ўлди. Бинобарин, бир неча вақт умрни тарихларга масруф этдим ва бу ерга етдим. Фаргона бир шахри кадим ва аҳолии надимдурки, аввали Искандари Румийдан ва Кубод ва Афросиёбдан колгандур. Муни атиййул баён равшан килинур. Холо исмини таҳкик килиб бўлиб, сўнгра бино ва ободонининг ёзамиз. «Ажойиб ул-булдон» таърихида мазкурдурки, Искандари Румий Аксои шарифда зулумотга борган вақтларида Фаргона баходир деган умароларидан бирини кўйиб кетиб, ул киши обод килган экан. Ул киши номига мусаммо бўлган дейдур. Аммоки, «Равзат ус-сафо» да Нўширавон отаси Кубод подшоҳ вақти вафотига якин Туркистон мамлакатининг Нўширавон ўғлига таъйин килиб, Фаргонани аксар жойларини ул обод килгон экан. Кубони Кубод ўзи бино килган экон. Фаргона пойтахти ул вақтда Кубо экон. Ва баъзи вақтларда Ахсикент пойтахти бўлгон экон... воқеаси минбаъд ёзиладур. Валхосил Фаргонага тарихларда кўб сўзлар ёзилгон экон. Бу жумладан, «Тарихи мулхикоту-с-сароҳ»да иборати арабий илан бул тарика ёзадур: «Билод ул-Фаргона дийорун ҳасибун восиъатун. Ва бақоу ниям рийозуҳо мариъатун ва аросуҳо васиъатун. Ва мин атйаби амакиниха хаввон ва аъзобиха маъан ва асроъуҳо наман ва адрокиҳо симоран ва аброкуҳо мазоран балдату Уш ва биха жабалани мутабаррикани. Барокатун ва Ханафун. Ва хаволай Барокатин мазорот ул-аброр ва-с-сулоҳо ва кабру Асаф бин Бурхайо ва вазир Сулаймон бин Довуд алайхиссалом ва биха индан-набси машхад Кутайбата бин Муслим бикарийати Гулжа. Ва машхадани машхаду-р-руус ва машхаду-н-нуфус Бописид силон. Ва йуколу биха алфон ва сабъа миа мин ас-сахобати ва-т-тобиъийн жаа ва иззату арсилхихим амир ул-муъминин Усмон бин Аффон розийаллоху анхум ва амри алайхим Мухаммад бин Жарир. Фасташхиду ва исматуҳо жамиъан ва-л-киссату маъруфатун. Ва машхаду Абдуллох бин Жабал байнал Кубо вал-Уш ва шахри Нав. Ва машхаду Абдуллох бин Али бин Хусайн бин Али бин Аби Толиб каррамахуллоху ваҳхаху ба Хўканд карийбун мин Сайхун машхур. Машхад майдонун бихи Бешарик ва машхаду Элик Нажр ал-мозий тоййибаллоху курраҳо бо Вузжанд», — деб Фаргона атроф ва акнофлариндаги саҳобаи изом ва авлиёи киромларни баён килгон экон. Ва лекин «Тарихи табакот ут-тоҳирий» 16да мастурдурки: «Дар Фаргона зилзилаи азим воқе шуде дар санаи 1035 хижрий дар пойтахте Фаргона ке дар он хин

Ахси буде аст. Бар нахаж вайрон гардида ке чандин хазор мардумон дар зире иморат монде. Дар рӯзи аввал беҳафтод нуубат ҳаракаташ расида то муддате шаш моҳ имтидод ёфте», — деган экон. Ул вақтда Фаргона пойтахти Ахси экон, яъни 579 милодийда. Бу Фаргонани шаҳарларидан кӯҳналари Кубо ва Ахси бўлиб, ҳар бир подшоҳлар духули илан бир-бир пойтахт бўлиб, сўнгра бўлак подшоҳ духулида бўлак ерни пойтахт килиб, ҳар бир вақтда бир жой пойтахт, бир жой шаҳар бўлиб, аввало пойтахт Кубод экон. «Комус» да мазкурдурки: «Кубоддан кўп машохир шуаро чиккан экон. Чунончи булардан шуародан Рукниддин Кубойи асли Мовароуннаҳрда Кубо шаҳридан чикиб, Исфaxonга саёҳат этуб, Бадриддин Чочийми илан мушоарада бўлиб, Асириддиннинг шогирдидур. Уламои изомдан амир ул-имом шамс ул-миллати ва-д-дин Мухаммад бин Мухаммад ал-Кубодий салламахуллоху чикмиш экон. Кубодни биноси ҳар мамлакатда кўб бўлиб, баёни иншааллох ёзиладур. Кубодни ўгли Нўширавон Туркистон музофотида кўб ерни обод килгон экон». Машхурдурки, Кайкубодни пойтахти Кубод экон. Сўз аммоки, «Тарихи Табарий»нинг учинчи жилдида ҳадис подшоҳ Нўширавон песар Кубод деб килгон зикрида Кубод вафотидан сўнг Нўширавон тож кийиб, тахтга ўлтургонда, ҳамма умаро ва укало хурсанд бўлгон экон. Сухбати подшоҳга роғиб, на учунки, отосини ҳаётидаги ақл ва қаёсат ва адолати маълум бўларга муайян экон. Аноси хурсандлик изҳор килгони ҳам «Табарий» ва «Равзат ус-сафо»да машхурдур. Шул подшоҳлигини аввалида ҳамма мамлакатларга номлар юборуб, ҳаммани мутиъу мункод килиб, кўб шаҳарларни обод килиб, ҳеч асари зулм колмай, замони адл экон. Ҳаётилла деган Балх подшоҳи тобе бўлмай, урушмакчи бўлиб, Балх, андан ўтиб Туркистон ва Фаргона ва Мовароуннаҳр шаҳарларига келган экон. Андин яна подшоҳлигига кетган экон. Бул тарика подшоҳ бўлиб, кирк саккиз йил туруб, ўшал асрларда Туркистон ва Мовароуннаҳрда неча-неча ерларни обод килгонини Аҳсидаги воқеаси минбаъд ёзиладур. Бу Нўширавон Кубод ўгли, буни асри, Мухаммад алайҳиссаломни таваллудлари Нўширавон вақтида экон. Таваллуди набиййинони тўртинчисинда Нўширавон вафот килгон экон. «Ажойиб ул-булдон»да мастурдурки, Фаргона иборати ҳар хонадур. Ҳазрат Искандар замонларида Аксои шарифга боргонларида Фаргона ерида бир-икки адад форсисондин муҳожир бўлиб келиб, ўлтургон бечора деҳқони бодиянишинлар бор экон. Подшоҳга арзи аҳвол килмок бўлиб, пешкаш учун нон-туз ўрнига бисотларидаги товукларини пишуруб нон илан ҳазрат Искандарга тутгон эконлар. Анда ҳазрат Искандар савол килибдурларки: «Бу нимадур?» деб. Анда арз килгувчи форсийлар жавоб берибдурларки: «Мурғу нон». Яъни товук илан нон деганларида, подшоҳ Искандар: «Арзларингиз нимадур?» деганда, «Арзимиз: бул тургон жойимизни шаҳар килиб берсангиз экон» дегонларида умаролари ичиндан бир бофаросат соҳиби ақл кишини таъйин килиб, шаҳар килмокка амр килгон эконлар. Ул кишини оти Фаргона баҳодир экон. Ул киши неча йиллар ҳаракат килиб, ҳар шаҳардан, ҳар хонадан одам олиб ўткузуб, отини Ҳар хона деб қўйуб, Ҳар хонани Паргона деб ўкуб ва ҳам ул муассис кишини исми(ни) қўймок бўлиб, Фаргона шухрат топган, аммоки алҳолда Маргинон дерлар. Ўшал товук илан нон тутган ердур Маргинон шаҳри исми бўлиб, Фаргона умумий иқлимига исмдур. Чунончи, мунга далил Маргинонда подшоҳ Искандар деган ийдгоҳ мазор бордур. Ул киши тушган ерлар будур.

«Тарихи шоҳи Жарир» да ёзибдур: «Исломдан қадим Кубод подшоҳ замонида маркази ҳукумат Кубо шаҳри бўлиб, анда мўғулиялар подшоҳларидан Ҳушдод дегон қалмок ҳукумат суруб, мажуслар қўлинда эди. Андин неча оғон ўтиб туруб, сўнги вақтда Қаъб

ул-Ахбор розияллоху анху неча минг араблар ила келиб, мухораба килиб, охируламр калмок галаба килиб, арабларни намозда кириб, маглуб килгондан сўнг улар кетиб, хазрат Усмон замонларида Мухаммад бин Абдуллох Жарир келиб, улар ҳам кўб ерларни исломобод килиб, Кубода Хушдодни ўлдуруб, андин ўтуб Ахсидаги Хурмузни ўлдуруб, андин Косонда бўлган Ахшид дегонни кочуруб, Карвонбас дегон тобеъ бўлуб, ялгон байъат килиб, охири ул ҳам кўб калмок кўшини илан арабларни кириб, колгонлари Арабистон кетгонларидан сўнг хижрий 96-97-йилларда ислом тарафидан футухот ўлуб, Имом Кутайба бин Муслим келиб, Бухоро тарафда бу мамлакатни бутун исломобод килиб, бу шаҳарлардан кўб уламо ва фузалолар чикмиш экон.

Булардан сохиби «Хидояи шариф» , Маргинондан мошохир, Сўфийундан Абу Исхок ибн Иброхим Кубодий чикиб, султон Махмуд Сабуктегин замонида Кубо шаҳри обод бўлиб, Байгу бин Тугон хукм суруб, адлу хакконият ила машхур, сўнгра мангулия кайтадан фитна чикоруб, хароб бўлгон экон. Анинг кейинги исломобод бўлиши Имом Кутайба бин Муслим тарафларидан бўлгон. Бу зоти шариф маркадлари Маргинонда Гулж кишлогидадур. Ул киши фатх килгонлар мужмалан ёзилиб ўтди, муфассалан ёзамиз. Чунончи, аввало арабларни хазрат Али замонларида Каъб ул-Ахбор манокибларида мастурдурки: «Хазрат Каъб ул-Ахбор бош бўлиб, неча минг саҳобалар илан келганларида Фаргона шаҳарларида мўгулиялар илан мухораба килиб, калмоклар голиб бўлиб, кайтиб кетгон эконлар. Сўнгра хазрат Усмон замонларида Жарир бин Абдуллох вокеалари бул эконки, Туркистон шаҳарлари аксари исломобод бўлиб, калмок кўлидан давлат арабларга ўтганда, пойтахт йирок учун хар доим калмоклар талон-торож килиб, мусулмонларни бесаранжом килиб турар экон. Ул вақтларда бу шаҳардин икки киши Арабистонга арзга боргон эконки: «Биз - ахли исломни мажусийлардин халос килсалар» деб.

Анда хазрат Усмон тарафларидан Жарир бин Абдуллох ном зотни — хазрат Усмон набираларини амирлашкар килиб юбориб эконлар. Икки минг саккиз юз саҳоба илан Фаргона тарафларга келиб, Кубода бўлмиш Хушдод деган мўгул подшосига нома киргузгонларида тобеъ бўлмай, мухораба килмокчи бўлган экон. Сўнгра мухораба килишиб, Хушдод подшоҳни араблар катл килишуб, Кубо шаҳрига бир кози ва бир волий насб килишиб, андин койтуб, Ахсида бўлмиш Хурмуз подшоҳга келган эконлар. Нома киргузганларида ул ҳам тобеъ бўлмай, толиби мухораба бўлуб, Ахси биёбонида икки кун мухораба бўлиб, учинчи кунида ани ҳам олиб, бир волий ва бир кози кўйуб, ўзлари Косонда бўлмиш Ахшид подшоҳи илан мухораба учун борган эконлар. Араб аскарлари чандовул экон. Ерга тушуб, икки саҳоба илан нома киргузгон эконлар. Анда Ахшид элчиларни имтихон килиб, сўнгра уч кун фурсат сўрагон экон. Булар фурсат берганда араблар илан уруш килмокга кодир бўлмай, Ўнгор хокими Карвонбас дегонга кочуб бориб, маслахат сўрагон. Карвонбас маслахат берибдурки, Зарканддаги богинга бориб, яшунуб ётгил. Арабларни ишини ўзум саранжом килурман, деб. Ул кочиб ётуб, араблар Косонни мусулмон килиб, сўнгра Ўнгорга боруб, Карвонбасга нома киргузгонларида ялгондан иймон келтуруб, мусулмон бўлуб, истикболларига чикиб, ўрдасига таклиф килиб, неча кунлар зиёфат килиб, бир сохибжамол кизини бериб, хадя килиб, неча вақтдан сўнг махфий мухораба асбобларини тайёрлаб, ўттуз минг калмоклар илан Сафид салол мазорида намози жумъада турганларида арабларни кириб, кўб саҳоба ва тобиъаларни шаҳид килиб, кочиргон экон. Андаги мухорабада шаҳид бўлгонлар бунга шохид. Ул ерларда шаҳидлар мазорларида тошларга ёзилган тарихи вафотлар ва манкабалари бордур. Ул ерлардин аксар кишилар

ерлардан тилло ва танга ва чака топарлар. Хамма араб саккалари тавхид ёзилгон бўлур. Бу вақтларда ҳам кўб «Мулхикот ус-сарох» ибораси аввалда ёзилиб ўтди. Мунга нотикдур. Чунончи муни мушоҳада килмок бўлсалар, ўз асаримиздан «Жомиъ ул-хутут»²³ тарихида бу тангалар сурати айнан босилгон эди.

«Матбааи Исохия»дан ёки мусанниф ўзидин сўралса бўлур. Холо биз ёзиб турган тарих «Тарихи Жарир»дандурки, ул назм экон, они биз насран ёздук. Бу китоби Фаргонада кўбдур, алалхусус Косонда кўбдур. На учунки, майдони харб ул ер бўлгон учун уларда кўб ёзилгон. Аксар кишида бўлур. Валхосил биз Фаргонани бакадри илм бир ерга еткуруб, сўнгра Фаргонада бўлгон шахарларни алохидатан ёзамиз.

Яна «Ажойиб ул-булдон»да мастурдурки, Фаргонани иккинчи дафъада Эрон подшоҳларидан Нўширавон 531-милодийда килгон биноси дебдур. Бу кавлга далил будурки, Фаргонада бўлмиш Кубо шахрининг аввали биноси Нўширавон отаси Кубод бино килган деб аввалда ёзилиб ўтди. Кубодни ўз исмига Кубод кўйуб, холо долни тархим килиб, Кубо ёзарлар. Авом ун-нос бўлса, огизда Куво дерлар. Кувони хеч маъниси йўк.

Кубо тўғрисида «Комус ул-аълум» кавлини ҳам ёзилди. Кубодан чикмиш уламо ва шуароларни тиъдод килиб эдук. Хосилул-калом Фаргона шахри кадимийси Кубо бўлуб, Чингизия ва Теурия хуружларида хароб бўлгон экон. Охиран ўзбеклар кўлина тушуб, бадавлат ўзбакия ташкил бўлиб, бунинг инкизосиндан нихояти Бухоро ва Хива хонлари эди. Хўканд хонлиги Кошгар ва Помир, яъни Шагنون худудигача Ўрол кўлина муттасил ўлуб, бутун Сайхун дарёсини комилан шомил ўлуб, 1876 милодийда Русия кўлига ўтуб, холо давлати Русияда яшамокдадурлар. Бу Фаргонага араблардан уч маротаба аскар келиб, учинчиси Имом Кутайба ибн Муслим бўлиб экон. Чунончи «Тарихи Табарий»да мастурдур ва бир фазл ила мазкурдурки: «94-хижрийларда Шом подшоҳи Абдулмалик бин Марвон бўлиб, Хижозга, яъни Маккаи Мадинага Хажжож бин Юсуфни волий килган эди. Ахмак учун Бухоро ва Самарканд ва Нахшаб ва Кеш ва Сугдга келиб, андин бир фазл килиб, закон Кутайба бин Муслим багаррои жох Фаргона деб равшан килгон экон. Яъни Фаргонага келиб, анда бўлган мўгуллар илан мухораба килиб, Хоразм ва Нахшаб ва Кеш одамларидан мадад талаб килгонда, улар микдори йигирма минг одам жанги тайёрлаб бериб, Зарафшон, яъни Сугдга келгонда йўл йигирма минг одамни хажга жўнатиб, ўзи Фаргонага борган экон. Хўжандга келганда Фаргона одамлари асбоби харб тайёрлаб, урушмакчи бўлуб, мухораба килган эконлар. Хеч кун урушдан холи турмай, охируламр Имом Кутайба амирлашкар эрдилар, шахарни хамма тарафдан мухосара килганда шахар ахли мағлуб бўлмокларини билиб, толиби сулх бўлиб, сулх килиб, хар йили бир микдор хирож бермак бўлиб, Имом Кутайба ислом лашкарини олуб кайтган эконлар. Ул вақтларда Нахшаб деб Насафни айтур экон. Насаф бўлса, алхолда Каршидур. Кеш деб Шахрисабздур. Исм табодил бўлиб кетган. Аммоки Фаргона музофотининг исми бўлиб, хар асрда маркази хукумат, яъни пойтахт бир ерда махсус бўлиб, ўзгалари анго тобеъ бўлур экон. Чунончи, мўгуллар асрида Кубо ва Ахси пойтахт бўлиб, мусулмония асрида Маргинон пойтахти Ёрмазор бўлиб, Андижон пойтахти Асака бўлиб, Намангон пойтахти Тўрақўргон бўлиб, хар ерда хавоси тоза, суви покиза ерларни хокимлар маркази хукумат иттиход килиб, ўтар эконлар. Ёзги ўрда, кишки ўрда дегандек».

Хайр, хосил ул-калом бугунги Маргинон гох пойтахт ва гохи исми шахар бўлиб, Искандардан ва Нўширавондан, Кубоддан ва Афросиёбдан колгон бир эски шахар ўлиб,

эмдиги вақтларда Русия давлатига тобе бир волийлик ер бўлиб, Туркистон вилоятининг музофотга тақсим қилгонда тўрт ўблустининг бири Фаргона ўблустига бўлиб, бир военой губернатур идорасида бўлур. Бу Фаргона уезига тақсим қилганда беш уез ўлиб, Хўканд, Маргинон, Андижон, Намангон, Ўш шаҳарлари бўлиб, улар Фаргонага тааллуқ шаҳарлардур. Фаргона Туркистонда бир катта музофот ўлуб, илгари вақтларда мусулмония ҳукуматида Хўканд хонлари тарафидин идора қилинадургон бир ҳукумати мустакала эди. Бу кунларда Ўрта Озиё китъасидаги шаҳарлардан ҳисоб бўлиб, бир губирналиқ музофотдур. Фаргона губирнаси шимоли шарқий тарафидан Самарчин, шимоли гарбий тарафидан Сирдарё ёки Туркистон, гарби жануб тарафидин Бухоро хонлиги маҳкуми топойир. Яъни Шагнон ҳукумати мустакаласига муттасилдур. Жануби шарқи Чинга тобеъ Туркистони Шарқий, эски Кошгар маҳкумига муттасилдур. Фаргона аҳолиси аксариятда ўзбек, сорт, тожик, қорақалпоқ, қипчоқ тоғ тарафларинда ... қирғиз — ерли халқлар булардин иборатдур. Ақлият ила ажнабалар тижорат ила мухталитдур. Булардин жухуд, ҳинди, арман, пирсийён, гурзин ва бўлак халқлар ақлиятдадурлар.

Фаргонани суви сероб, ҳавоси тоза, меваси покиза. Ерлар маҳсулдор ўлуб, Русия давлатида бўлгандан буён нечанд даража тижорат ва зироат ишлари муравваж бўлиб, темир йўллар иншо ва воситаси илан ҳамма ишлари осон ўлуб, даҳоқинлари аксариятда пахта зироати илан ривожлануб, пахта тижорати бўлак ишлардан ривожда бўлиб, муни фойдасига алдануб, зироати миллийлари: бугдой ва жувар, арфа эмақ йўқ бўлиб, эсларидан чиқаруб, 1913 милодийда пахта зироат ва тижоратига ўрганган кишилар қарз дараёсига гарқ бўлганларини мушоҳада қилиб, эмди ақлият илан аввалги экинларига муҳаббат қилиб, авкоти эмаққа тушдилар. Хатто ҳукуматдан авкот эмақ учун неча мартабадин тарғиб бўлса ҳам пахтани ақчаси буларни авкоти эмақдин қўйди. Алҳолда авкотларини ва ҳайвонот авкотини сотиб олмаққа мажбур бўлганлари буларни яна эски экинлари яхши эканин билдурди. Аллоҳумма, минбаъд аҳоли фикру андишадин йирок бўлмасун. Омин.

Мунда бир оз иловаи қалом бўлди. Хайр ул-қалом, Фаргона бир мамлақати қадим ва аҳолийи надим ўлиб, аввали вақтларда мўғулиядан сўнг эдики, ҳар санада неча минг сўмлик мансухот ифак, атлас ва адрас ва бекасаб ва шоҳи атроф-ақнофга торқолмоқда эди. Бухородан то Ҳиндустон ва Арабистонгача бу Фаргона ашёлари жорий эди. Бу Фаргона аҳлида бир ҳил қалимлари бўлулки, исмини хидир шоҳи дерлар. Қийматда, рангда, маҳкамликда ва тозаликда Кошгару Қипчоқий, Қирғизий ва Қорақалпоқий қалимлардан икки чанд баҳода сотилур. Русия давлатига ўтгандан сўнг бу ишлар ҳам чандон ривожда бўлиб, тижорати тараккий топти. Бу мамлақат фавоқихот жихатида ҳаммадан яхши. Аммоки бунга аҳамият беруб, богдорликни ривожландурадургон кишилар аҳолида қам, балки йўқ деса бўлур. 1334 хижрийда богдорлар қўрган манфаат ва фойдаларини билиб, эмди янадан богдорликка тушдилар. Бўлмаса, узумни чикориб, пахта эққон эди. Ерлари зарҳез, Ҳиндустон ва Арабистон меваларидан бўлак ҳамма мева мавжуддур.

1312 йилларда бу ерларга темир йўл иншо ўлуб, савдо ишлари янадан ривожга қириб, тараккий топти. Аммоки илмия тўғрисида биз халқда чандони аҳамият йўқ, таназзулда турур.

Бўлак фирқаларни илмдан топган даража ва маданиятларини қўриб туруб, ҳеч ҳаракат қилмайлар. Илмни асоси маишат эконин таҳқиқ ила билганлари йўқ. Бу сабабдин олимлари чўқ, ишларинда аҳамият йўқ. Таваққал илан қорунлари тўқ. Маданият учун ҳар

кайси вақтдаги ўз илмини, яъни замона илмини кайси ривожда бўлса, они билмак зарурдур. Мунга ҳукумат монӣ эмас. Балки ҳукуматдин бул тўғрида мактаблар очилуб, халкни тарғиб этар. Булар кочарлар. Умрларини ерга сочарлар. Билмам, қачон кўзларин очарлар. Валхосилки буларда илмга аҳамиятлари бўлмоқлик учун бу халқимиз нодон, омиларимиз кўб бўлиб, авлодлари ўйун-кулгига машғул бўлуб, умрни арзон ўйунга сарф этуб, бовужуд бу мамлакатга жойдор мусофир бўлмасалар ҳам мусофирларидан маишатда ноқисдурлар. Ва аксар аҳолини аҳоли қарз балосига мубталодурлар. Шояд мундан буён саодат ва фазилат қадрини билсалар! Ажаб эмас, эми, Фарғонани шул ерга келтуруб қўйдук, таҳқиқ қилиб қўйдук, энди Фарғонада бўлгон шаҳарларни зикри вожиби зиммамиз бўлган эди. Бу шаҳарларни бақадри илм баёнини этамиз.

ХҲКАНД ШАХРИ БИНОСИ

Хўканд шаҳри Фарғонада бир қатта шаҳар ўлуб, ислом подшоҳларини мақарри салтанати учун ибтидо Хўканддан баён қилинадур. Ваҳжи тасмийи Хўканд будурки, ҳавоқини Хўканддан ул шаҳар бўлмаган вақтда Хўканд ўрни тўқай ва қамушзор ерлар бўлуб, ул вақтда Чодак ҳожалари-тожиклар сўрар эканлар. Ул вақтда бул тўқайларда ҳар хил хўқлар, тўнгузлар юрар экан. Алар ерларни қовлаб, ҳар хил овқат топиб ер эканлар, бу жихатдан тожик ҳожалар қелганда неча ерлар қовлаган экан. Алар бу чуқурлар нима, деган. Қим қовлаган деганда, тожик жавоб бериб: «Хўк канд» деганда, яъни тўнгуз қовлаган деганда ул ерларни(нг) исми «Хўк канд» бўлуб, хўк канд айтмоқда қийин бўлуб, бизни(нг) туркийда «қоф» ҳарфи қавий учун Хўканд бўлган, форсий «қоф»ни туркий «қоф»га бадал қилганлар, туркийлар лафзидур. Мана, энди, яна бир бадал бўлди, русча айтмоқда «қоф» йўқ «Қўканд» бўлди. Шунга ўхшаш ҳар вақтда, ҳар қабилла қисонлари илан табодил ўлуб, шевалари ўзгарган. Муни баъзи хўқандий яхши таъвил ила Хўйи канд дерлар, яъни феъли-хўйи канд деган эмиш.

Хўканд хонларини(нг) ибтидоси Олтин бешиқ деб «Таърихи Шохрухий»да баён қиладур. Ул вақтда Хўканд йўқ, атрофда Тиргов деган ва Чинқат деган ва Сарой қишлоқлари бўлуб, Тирговда бир мудаббир қиши бу халқни(нг) хонзодаси бўлмаса инқиёд қилмасликларини қилиб, ўшал вақтда Андижон хонларидан Бобурхон ибн Умаршайхни(нг) Андижондан қочиб қетиб турган вақти экан. Ул қиши ўз оиласиндан бир бачаси ва бир марзӣи қабийни неча хил олтун ва қумушлар билан таъйин қилиб, анинг бешиқларини қимқоб ва атласларга ўраб, Бобурхонни(нг) қочуб ўтуб тургон ерига маҳфий ташлаб, анга қосбонлар қўюб, тоқуб олмоқ учун бўлақ халқларни(нг) муояна қилмақи қозим. Неча қундан сўнг уч қишлоқдин сув очмоқ учун одамлар қикқанда ҳаммалари бешиқни қўруб, бирдан талаш қилиб, охири иқларидан бириси чек қилмоқ бўлганда уч тақсим қилиб, чек солиб, бешиқ саройликларга, ёвуглари қинқатликларга, бола тирговга тушганда, ҳар қайсилари ўз чекларига тушган нимарсаларни олиб қетиб, болани тирговалиқлар тарбият қилиб, ани(нг) отини Олтун бешиқ деб, андин неча қарн ўтуб аввали тўққуз юз ўн тўққизинчи хижрийдан Олтун бешиқдан Шохруххон ўртаси иққи юз йилдан зиёдароқ ўтуб, ўн ато билан бир минг бир юз йигирманчи санаси Шохруххон жулус этиб, муфассал ёзилиб қелган таъриқлари ҳам бор эди. Тахтқоҳлари Хўканд

шаҳри бўлуб, мазкур наслдан йигирма саккиз зот тахтга ўлтуруб, Шаҳрихондан юкориси бий исминда, андин куйиси хон исмини олмишдурлар. Буларни(нг) охири Худоевхон ўлуб, ани акабинда бир-икки зоти бесабот хон исмини кўторуб, 1292-нчи сана Хўканд шаҳри Русия давлатига ўтгандан сўнг бири маъзул ва бир неча кундан сўнг бири мактул 1293-нчи санасинда хон исми Фаргонадан маъдум ва давлатлари номаълум ўлуб, жамъи ҳукуматлари уч юз етмиш тўрт йилга еткандур. Бу Олтун бешикни(нг) халкга хонзода эканин равшан килмокда неча илова сўзлар қўшулуб, болани(нг) бошида булут соя килган экан, кийик эмизуб турган экан ва куш соя солган экан, деб халкни(нг) кулогига ўрнатуб, то ангача йигит бўлуб, хурмати ва эҳсони зиёда бўлуб, хушахлоқ ва хушмурувват бўлса ҳам Тиргова кишлогидан бўлак халк инкиёд килмай, ҳар қайси жамоада бир бий бўлуб келса ҳам, Олтун бешикни(нг) бийлиги шуҳратлироқ бўлуб, мундан олти авлод бу суратда ўтуб, еттинчи авлодига келганда бул киши бонийи Хўканд бўлуб, Шахмастбий исмини хон лакабига чикоруб, ниҳоятда сўзи нуфузли бўлуб, хон исмини ривожлатиб, Шохруххон деб шуҳрат тофган экан. Мундин мукаддам ихтилоф этсалар ҳам Шохруххон асрида хонлик шуҳрати бутун бўлуб, Хўканд пойтахт ўлуб, ўзидан хазрати Одамгача насабини исбот килуб, муассиси салтанат бўлуб, аждоди хавокини Хўканд катта муассаси тибён бўлган экан.

Шохруххон минг бир юз йигирмада тахтга ўлтуруб, комил ўн икки йил подшоҳлик килиб, ўн учинчи йили вафот этган. Абдурахимбек, Абдулкарим исминда Шодибек деган уч ўгли бўлуб, отаси маснадида Абдурахимбек жулус этиб, бул ҳам ўн икки йил хонлик килиб, минг бир юз кирк олтинчи хижрийда вафот бўлуб, биродари Абдулкаримбек тахтга ўлтуруб, бул ўн саккиз йил хонлик килди. Бул ҳам бир минг бир юз олтиш тўртинчи йилда вафот бўлди. Ўгли Абдурахмон жойина ўтурди. Тўқуз ой зарфинда бул ҳам чикорилуб, ўрнига амакибаччаси Эрдонахон ибн Абдулкаримхон жулус этди.

Абдурахмонхонни Маргинонда ҳоким қўйди. Бир санадан сўнг Эрдонахонни ҳам чикорилуб, ўрнина Бобобек ибн Абдурахимхон ўлтурди. Бир йил ичинда Бобобек катл килинуб, Эрдонахон иккинчи хонлик тахтина ўтурди. Бир йил ила жамъи ўн икки йил жулус этуб, бир минг бир юз етмиш олтинчи санаси вафот этди.

Баъдаху жамоаи сардийя ва ўзбакия жамъ бўлуб дедиларки, Шохруххоннинг икки ўгли Абдулкаримхон, Абдурахимхонларнинг навбати ўтуб, учунчи ўгли Шодибекка етди, буни ҳакидур, деб 1177 йили Сулаймонбек ибн Шодибекни хон кўтаруб, олти ой байнинда азл ва баъдаху катл этилди.

АСРИ НОРБЎТАХОН

Норбўтахон ибн Абдурахмонхон ибн Абдулкаримхон ибн Норбўтахон тахтга жулус этди. Ўн тўрт ёшинда ўтуз олти йил ҳукумат суруб, 1213 йилда вафот этди. Фаргона хонлари ичинда бу зот узок давлат кўруб, бул кишидан кўб салтанат сурган киши йўқ. Бу кишини Борбўта валломий дер эканлар. Валломий «валийи уммий»дан бўлур, яъни подшоҳи оми (яъни бутун омма ҳукмдори — изох нашрга тайёрловчиларга тегишли) деган сўз, сардия маънода «сохиби химмат» фахм килурлар. Бу валломийдан Олимхон ва Умархон ва бир хотундан Рустамбек номинда ўғуллари бўлуб ва Хожи номинда бир биродари қолибдур.

Бу Хожибек Шералихоннинг атоси Худоёрхоннинг бобосидур. Биродари Норбўтахон ила ароларинда муддати мадид мухолафат пайдо ўлуб, Норбўтахон вафотидан сўнг мазкур уч ўгул ва Хожибек -бу тўртовларини(нг) бир-бирини хон килмокда аҳолийи Фаргона ихтилофда колуб, хар тоифа бирини хохдаб, окибат жамоийи мингия голиб, бўлаклар солиб бўлуб Олимхони сохибкиронни тахтга чикордилар.

АСРИ ОЛИМХОН ИБН НОРБЎТАХОН

Бу Олимхонни(нг) лакаби Золимхон эди. Бунинг амакиси Хожибекни катл килиб, кўб зулмлар чикарган эдики, газабиндан, зулминдан Золимхон машхур ва маъруф, мункири ахли тасаввуф эди. Маъа мофийхи ўзини муташарриъ билиб, ижрои шаръ иддаоси-ла кўб зулмлар килур экан. Чунончи, бул жумладан ўзини(нг) кўл берган пирини даррага ёткузуб эди. Сабаби шул эканки, Фаргонада бир шахарга неча маротаба аскар юборуб, кўшун илан ололмаган экан. Пирига айтганки: «Таксир, дуо килинг, фалон шахарни олмок тўгрисида. Кўб молу жон сарф килдим, фатхи муяссар бўлмади, бир канча аскар талаф ўлди, шояд дуонгиз хосияти бу шахарни олсам», — деса пирлари мурукабага бориб, бошларини кўтаруб деган эканки: «Фалон ой, фалон кунда унда аскар юборсанг олурсан», деганда амри пир мўжибинча ул вақтда аскар юборуб, ул шахарни олган экан. Хурсанд бўлуб, пирларини чакируб, изхори миннатдорлик этуб айтубдурки: «Таксир, фалон ой фалон кун дедингиз, алхамдулиллох, дуолари барокатидин фатх муяссар бўлди, муддаога етдим», - деб хурсанд бўлуб, пирларидин сўраган эканки: «Таксир, тарки вожибни. жазоси нимадур?» деганда пирлари жавоб берубдурларки: «Етмиш камчи» деганда, дархол пирларини ёткуздуруб, етмиш камчи урдургон экан. Пирлари: «Мандин нима гуноҳ ўтдики, таъзир бердинг» деганда, «Авлиёга каромат сатри вожиб эди, сиз кароматни ошкор килдингиз. Тарки вожиб жазоси етмиш камчи экан, ўз кавлингизда бинобарин етмиш камчи едингиз», — деган экан. Буни(нг) замонида эшон исми йўк бўлуб, кайда сулукдан сўз очган киши бўлса, дархол тутуб, хавзи чуқурни(нг) тефасига аркон тортуб: «Эшон, сиротдин муридларни ўткарсанг, аввал бул аркондан ўтгил», - деб кўб эшонларни хавзга пишуб ва баъзиларини зиёфат килиб, мишикни пишуруб, ошга кўюб, куён гўшти, ов килганда сайримизга куён тушти деб, билмаган эшонлар еб, балога колуб ва баъзилари баилми каромат билиб: «Эй жонвор, сен маъкулот эмассан», — деб, «пишт» деб ошдан тушиб, кочуб кетиб булар халос килиб олган эканлар. Бул хил зулмлар не, иниси Рустамбекни ўлдуруб, саркардалардин канча ўлдуруб, охири бу зулмларини(нг) мукофотиға умароларидин бўлуб, ўгли Шохруххон илан хар иккисини биёбонда ўлдуруб, жасадни Хўканд олиб келуб, дафн килган эканлар. Мустакил ҳукумати ўн йил ўлуб, музоҳамат ва мунозаати илан ўн икки йилга еткан экан. Бу тарзда оламдин кетган экан.

АСРИ УМАРХОН ЖАННАТМАКОН ИБН НОРБЎТАХОН

Умархоннинг жулуси Олимхондан, яъни катлиндин мукаддам бўлиб, Олимхон фавтидан кейин иккинчи дафъа хон кўтарилиб, уламои аср иттифок этган эканлар. Умархон аъдал ул-азмон, аълам ул-акрон фазл жихатиндан банийи Шохрухни(нг) жумласиндан фоик, шоири фасхи баён ва балиги аён ва сухансанжи овор, форсий ва туркийда беҳамто ўлиб, аҳли балогатлар баъзи шеърларини кутуби маъонийда ирод этган эканлар ва манфаати омма учун мусораъат ва аҳкоми шарифатда базлу муъованат хусни тадбирлик ва сиёсатга саъйи ва мубодаратлик бир хони номдор ва бир подшохи комкор эди. Аҳли камол комил муҳаббати ила ва аҳли хунар тамоми муваддати ила ўлиб, айёми хангомида Бухоро ва Хива ва Хоразм хонларидан ва Хиндистон ва Курдистон каби мамолики баъидадан аҳли фазллар келиб, хизматинда бўлган эканлар ва имтихон этган эканлар. Ул асрда шоирлик ривожда бўлуб, шуъ-аролар кўпайган эканлар. Булардан Хотиф, Машраб, Фитрат, Адоий, Акмалхон тўра, Намангандан Мавлоно Фазлий ва шоиралардан ҳам неча адад фозила хотунлар бор экан. Буларни(нг) ашъорлари «Мажмаът уш-шуъаро»ларида мастурдур. Чунончи, хонни(нг) боргохи олийинда бир кун шуъаролар мажлиси экан, тўрт адад махрамлар аёғ устида туруб хизмат килиб, чой куйиб турган экан, хон махрамларга караганда хаммаси одоби тамом илан тургани манзур бўлуб, Мавлоно Фазлий Намангонийга караб хон буюрган эканки: «Бул гулрухларга бир нима сўз айтинг», - деганда Мавлоно Фазлий било таваккуф бу тўрт адад махрамларга караб деган эканки, биринчисини(нг) оти Зулфикорхон экан, иккинчисини(нг) оти Сайфиддинхон, учинчисини(нг) оти Содикхон экан, тўртин-чисини(нг) оти Кулмухаммадхон экан. Фазлий дафъатан: Зулфикорхон: Тилим гўё барахна Зулфикори наъти Ахмаддур, Сайфиддинхон: Кесарга риштаи ботилни Сайфиддин мушаддаддур, Содикхон: Етушса муниси Содик хама козиб бўлур бархам, Кулмухаммадхон: Хама олам умид эткучи яхши Кулмухаммаддур, — деганда, хонга манзур бўлуб, устида кийиб ўлтургон беш юз тиллолик пўстунни(нг) енгини тутуб, Мавлоно Фазлийга кийгузуб, яна неча юз тилло эхсон килган экан. Бошидин бир лаганд танга чочган, деб машхур Умархон асринда мадраса килмок, илмга ривож бермок, шарият аҳкомини жорий килмок расм ўрнинда бўлуб, хон ўзи бошлаб, мадрасаи жомиъни(нг) биносига урунуб, асосга тош қўймок бўлганда уламо ва фузалолар ва умароларни(нг) акобири вилояти Хўканд жам бўлганда: «Асос тош қўядургон киши балогатдан буён тарки мустаҳаб содир бўлмаган киши тош қўёдур», деганда, бу уламою фузалолардан ҳеч ким кодир бўлмай, ожиз бўлганда хон ўзи: «Алхамдулиллох, ман тарки мустаҳаб килмаганман умрумда!» - деб асос тошни ўзи қўйганда, уламои аср иттифок илан «жаннатмакон» лакабини берган экан. Бу жаннатмакон асринда уламою талаба ва аҳли илм ривож бўлуб, шоирият мўътабар экан. Ўзи шеърда беназир ўлуб, «Жамъ уш-шуъаро»синда фасохати баён ва балогати аёндур. Чунончи, ул вақтда Бухоро амиридан амир Хайдардан элчи келиб, тобеъ килмокда амирдан иноятнома олиб келиб экан, Умархон ўзи жавобига бир мисраъ жавоб ёзуб, кайтарган экан. Ул вақтда Хива хони Абдурахимхондин ҳам элчи келиб, хар иккиси ўзига тобе килмокда эканлар. Амирга назман мунӣ ёзган: Сазад, ки мири Бухоро мутеи ман гардад, Умар ба вақти хилофат мукаддам аз Хайдар. Яъни, амири Бухоро манга тобе ўлмак лозимдур, на учунки, мартабаи хилофат хазрати Умарга тобе бўлуб, сўнгра хазрати

Хайдари каррор Алийу-л-Муртазога келадур, деган мазмун бўлуб, бу ўртада Хива хонидан келган элчи назман муни деган экан:

Мухаммад Рахим олдида тобса жой, Умар тобе ўлмазми, Хайдар мутеъ?— деганда, бу назм макбул бўлуб, мухрина ўйдургон экан, яъни Мухаммад Мустафо саллаллоху алайхи васаллам хазрати Борий таоло олдида мартаба топганда хар иккиларингиз тобеу матбуълик иддаосидан кечиб, Мухаммад Рахимхонга итоатлар алик ва ансабдур, деган экан.

Жаннатмакон асринда ўзина бамисли шоиру шоиралар бўлуб, бир кун сайри бўстон килиб кетиб турганда бир мастураи зебо заифага тўгри келиб, анда хон назман:

Зери домони тў пинхон чист, эй гул пирахан? —

(Эй гуллибосли, домонинг тагида недир пинхон?) деганда, мастура жавобан деган эканки:

Накши сўмми охуйи Чин аст дар барги суман.

(Чин охуси туёгининг суман баргида колган накши) деб айтганда, хон яна назман айтган:

Боз ташбеҳи дигар кун, эй бигардам аз сарат, —

(Ўзга бир ташбеҳ эт, эй, бошингдин ўргулай) деганда, шоира деган эканки:

Гунчаи серобро монад, ки нашгуфта дахан, —

(Хали очилмаган бир тоза ва тар гунча) деган экан.

Бу тарика бадихагўй шоиралар бор экан.

Бу хон асрида уламога ривож бериб хар ишни уламо фатвоси илан килур экан. Бир асокири шонаху илан ўтуб боруб турур экан, бир хаммомдан оби мустаъмал чикиб, навдан окиб турган экан. Уламоларга хитоб килибдурки: «Бул сув ҳукми шариъатда нимадур?»

деб. Уламо айтибдурки: «Таксир, шариъатда халоли жорий, аммоки, табиат тортмас!»

дегониди: «Шариат ҳукмига карамаган табиатни ташламок лозим!» деб хурмати шариъат деб бир овуч ичган экан.

Бу зот хам ўн икки йил хон бўлуб, 1237 хижрийда хавори раҳматга восил бўлган экан. Бу жаннатмакон асринда хамсухбат мусоҳиб уламолардан, чунончи, Зокирхўжа эшон, Шайх ул-ислом Намангоний ва Мавлавий Намангоний ва домла Мирзойи Козикалон ва хазрати домла Мўъминжон ва хазрати домла Абдурахим ва хазрати домла Махдумзард ва хазрати Мавлавий Кобулий ва домла Пискатий ва умаролардан хамжулуслари Амир Шохмуродхон мархумнинг ўгли ва амир Хайдар подшохи Бухоронинг биродари Исхокбек тўра ва Султонхон тўра Ахрорий ва Махмудхон тўра Ахрорий ва Маъсумхон тўра Аъзамий ва Эшонхон тўра ва Тўрахон тўра ва Жаҳонгирхон тўра ва Саййид Офокийлар бўлуб, подшоҳликка тааллуқ хар иш ва ҳукм бўлса, буларнинг фатволари илан амал экан. Ул асрни(нг) шуъароларидан кўб кишилар марсия ва таърих килган экан. Ул жумладан Хотиф бу марсияи таърихни айтган экан.

ТАЪРИХИ ВАФОТИ УМАРХОН ВА ЖУЛУСИ МУХАММАД АЛИХОН

Хотиф

Хусрави анжум сипохи ман, ки нури хукми ў,
Буд чун хуршиди даври дар мамолик комрон.

Даст додгар аз огуши арусони чаман,
Кард холий то нихад бор душ хурони жинон.

Шоҳиди айём баҳри мотамаш болойи хам,
Жомаи нилий ба дўш афканд бар нух осмон.

Он суҳансанҷи, ки азхон дошт лаълаш ихтироз,
Гашта аст имрӯз хоки тийрааш муҳри даҳон.

Халкаи чашмаш, ки аз кўҳл ул-жавохир ор дошт,
Гашт аз дасти казо хоки сияхиро равон.

Бар сараш вай афсари зар буд чатри сарвари,
Ин замонаш хок бар фарк аст хешташ соябон.

Дог шав, эй табъи савдо, беша дар бозори фикр,
Ба калам чанд аст аҷноси маъоний аз дўкон.

Баъд аз ин хун кард, эй андишаи маъни бараст,
Фурсати мазмун гузашту хатм шуд даври баён.

Нест жўз ин маънийи рангин, ки охир гашт хун,
Инки ашки сўрх мебини зи чашми мо равон.

Махфили фазл аз баёнаш сад шабистон нур дошт,
Шуд хамуш он шамъи нури ў 3-мо шуд нурфишон.

Шукри ў чун дийда пушид аз назаргоҳи вужуд,
Нури чашмаш чун, ниғаҳ болид дар чашми жаҳон.

Баҳри фавти шох нисфи хон ҳашмат дастгоҳ,
Дошт Хотиф сайри таърихе ба табъи нуктадон.

Гашт машхуд замиран ин ки бо фанни неку,
«Шах Умар аз тахт рафт жойи ў бигрифт Хон».

М а з м у н и:

**УМАРХОННИНГ ВАФОТИ ВА МУХАММАД АЛИХОННИНГ ТАХТГА ЎТИРИШИ
ТАРИХИ**

Сипохи юлдузлар кадар кўп подшоҳимки, унинг фармон нури
Худди айланувчи куёшдек барча мамлакатларда ҳоким эди.

Чаман келинлари огушидан адолатоли кўлини тортди,
Жаннат хурларига елкасини тутишга кетди.

Айём шохиди унинг мотами туфайли,
Тўқкиз осмон елкасига кўк жома ёпди.

Огзидан лаъл сочадиган ул суҳандоннинг,
Бугун огзига кора тупрокдан муҳр босилган.

Унинг хатто жавахир тенглашолмайдиган кўз корачиги,
Казо дастидан кора тупрок сари равона бўлди.

Бошидаги заррин салла сарварлик соябони эди,
Бу замонда бошида тупрок ва гишт унга соябон.

Кизигин, эй табъ савдоси, фикр бозорида жавлон кил,
Калам билан маънолар дўконидан бир канча матони олиб чик.

Бу дилни хун килувчи воқеадан кейин маъно йўқолди,
Мазмун фурсати ўтди, баён даври охирига етди.

Факат шу охири конга айланган рангин маъно (мато),
Яъни бизнинг кўзимиздан оқайтган конли ёшдан бошқаси йўқ.

Донишмандлар мажлиси тунда унинг нуткидан ёруғ бўларди,
Энди у шамъ сўнди, аммо унинг нури (яъни фарзанди) ҳамон бизга ёғду беради.

Ундан миннатдорлик хисси вужуд назаргоҳидаги кўзга сурма кабидир,
Унинг кўзининг оқу кораси (фарзанди) туфайли жаҳоннинг кўзи равшан бўлди.

Шоҳнинг вафоти ва баланд мартабали хон учун
Хотиф нуктадон табъи билан таърих излади.

Бу гўзал фан (яъни таърих) туфайли шу аён бўлди:
«Шоҳ Умар тахтдан тушди ва унинг жойини Хон эгаллади».

Бу Умархон асрида ҳеч муҳораба ва мукотала бўлмай, аҳёнан Истравшан, Ўротепа
умаролари илан ораларида воқеалар бўлуб, катта муҳораба бўлмай, осойишта ўтган
экан.

Вафотинда жанозасига ва қабр устига уламо ва фузало ва умаро ва фукарлар
банаҳже жам бўлган эканки, уларни гаря ва зорлари таъбирга мумкин эмас экан. Кўб

гариву фигон бўлуб, Хўканд Дахмаи шохонда катта ғўристонда дафн килиб, кўб адад корилар тиловати Куръон этиб, хатми Куръон доимий бўлур. Мазкур Дахмаи шохонда вакфларидан авкот килиб, алар хавокини Хўканд хаммалари ул ерда мадфундурлар, рахматуллохи алайхи рахматан восиъатан!

АСРИ МУХАММАД АЛИХОН ИБН УМАРХОН

Умархон вафотиндан сўнг Мухаммад Алихон ўгли ўн беш ёшларинда тахтга жулус этди. Халк муни сифати мадх илан Маъдалихон деб, яъни манбаи адлу адолат деб зикр килур эрдилар. Бул вақтда Жахонгирхўжа галабасида бул киши хам Кошгарга Хитой илан газот килмок бўлуб боруб, Гулбог деган мавзеъда Хитой илан мухораба килиб, гозийлик лакабига содик бўлубдурки, Хўканд хонларидан мундан бўлак ҳеч киши куффор илан мухораба килмай, гозийлик лакабига ноил ўлмагон экан. Хаттоки Амир Темур бовужуди шунча мукотала ва мухорабалар илан гозийлик унвонига ноил ўлмай, хутбаларда, тугроларда сохибкирон деб васф килурлар, аммо, гозий демаслар.

Мухаммад Алихон умрини ортук жориялар ва махрамлар, ўйин-кулги илан кечуруб, хавою хавасга нақдини сарф этуб, мамлакат бўлса атосини(нг) солиб кетган йўлида ва коидаси илан барпо бўлуб, бир давр осудахол ва бир аср фориғбол бўлуб, охири холларинда халк бу кишини(нг) шароратидан озурда бўлуб, бало ва фитна остида колуб, суратда аҳсан ва баданда ажсам, кўзга босавлат ва кўрарга бохайбат, сиймину муаззам ва бир шахси бегам, сайри шикор ва сафари бекорга юруб, калта сафарга кўб аскар илан аргумок отлар ва исковуч итлар, посбон беклар, чодири чиммат кирон кушлар, соч кўйган махрамлар, ҳар ерда юрса ойимларни олуб юруб, хонлик салтанатини изҳор ва аҳолини бу баҳона ила игфол этуб ва бу сиёсат ила ихмол этган бир зот эди дер. Мушори илайх Мухаммад Алихон Хўканд ила Бухоро ўртасида Лашгар ном калъа хусусида Бухоро амири Насруллох баҳодир ила ўрталарида бурудат тушуб, амир бунга бир ғўшмол бермак бўлуб, Мухаммад Алихон атосини(нг) манкухасини олди, балки харомни халол деди, кофир бўлди, неча-неча бидъатларни жорий килди деб, таъдиб килмокга Хўкандга келмокда эди. Мухаммад Алихон андан кочиб, Ўш тарафинда тоғга кетиб, ҳар кеча юруб, тонг отгунча юруб, эртаси кўрсаларки бир фарсахдан ортук юрмагон эканлар. Мундан шом килиб, мани кон тортиб келган экан, эмди мани то амирга олуб боринглар, ҳар на килса килсун деганда, бир неча маслаҳатчилар хонни амирга боғлаб борсак, шоядқи хунларидан ўтарлар, тавба берурлар деб, хонни боғлаб, амирга олуб борганда, амир дархол катлга ҳукм килганда, ўз ва-зирларидан Абдусамад нойиб деган хушманд киши амирга: «Жаноби олийларига малоли хотир бўлмаса, бир калима сўз айтсам» деганда, амир: «Нима сўздур?» деган экан. Дебдурки: «Холо Хўканд забт ўлди, Фаргона катта мамлакатдур, канча аскар ва сипоҳу хазина сарф ўлуб олинди, алҳолда Русияни келмаги маҳаллий хавфдур. Агарда марҳамат килиб, хонни онти акид беруб, тавба килдуруб, Хўкандга кўйуб, Бухорога тобеъ килиб, бир мулк бўлуб, бизларга келган душманларга бир калкон бўлур эди» деганда, сўзи амирга маъкул бўлмай, оғзига кафш билан урдургон экан. Мухаммад Алихон Мухаммад Амин деган муροҳик ўгли ва завжаси ва ойимини ва якин жорияларини — хаммасини сўйдуруб, аввалда Мухаммад Алихонни

сўйиб, андин сўнг Мухаммад Амин деган ўглини сўйганда, мурухик, балогатга етмаган хонзодага аноси бетокат бўлуб, бунга караб, аносига видолашуб, оху фиғонда турганда, мазлума онаси сўйиладургон ерга боруб, бир кўзи ўглида ва бир кўзи амирни тарафига ҳақорат қилиб:

«Эй, золим, атоси санга осий бўлган бу мурухики бегуноҳ нима гуноҳ қилди?! Бераҳм золим, қизил қонга бўядинг, Худонинг олдида сенинг ила муруфаа қиламан, сен ҳам нури чашмингдан ажраб, ҳонавайрон бўлуб, қизил қонингга бўял, ҳонадонингдан ажраб, ҳароб бўл!» деб алфози қабиха, шаниъалар илан оғзига нима қелса қайтармай, амирни ҳеч қисанд қилмай турганда, яқинларини(нг) ҳаммасини сўйдурган экан. Бул тўғрида қўб шоирлар марсия қилган. Ҳаммасини ёзмок татвили қалом бўлур. Бир мухаммаси туркийсини намуна ўрнига ёзамиз. Назм:

Сўйдурмокка хонни амр этуб қолди, Ўшал дамда қаллод қиличин олди, Раҳм айламай хонни(нг) бўйнига қолди, Қаро қол қизил қонга бўёлди, Аҳли ҳарамлари қиғон айлади. Қўб шуаролар таърих ва марсия айтқан. Ул аср шоирлариндан Фитрат жанобларидан бир қорсий таърих айтилган экан, ёздук.

ФИТРАТ

Ҳаст равшан ба назди ў қобил,
Қи қарин қобғоҳи қайрона.

Натавон қистан қасе қовид,
Қоҳ наздиқ, қоҳ қегона.

Шуд Мухаммад Али қокнақод,
Қони қозий, амери Қарғона.

Аз қароҳий ба қаври ў қашти,
Муфлисон бар русуми шохона.

Баски қар қар ҳавойи ишқ дошт,
Бигзаронид умр мақсона.

Садафи мулки тождориро,
Қамчу ў қас нақид қурдона.

Марқадаш қур қи раҳмати Қақ бод,
Анқалаллоҳу қийқи гуфрона.

Шаб, қи таъриқи қавти он шақро,
Қост Фитрат қи табъи қарзона.

Аз сари хуш гўфт, ки:
«Кунун нест, Фарахе дар диёри Фаргона».

М а з м у н и:

ФИТРАТ

Унинг наздида яккол равшандир,
Ки бу вайрона ётоқда (яъни дунёда).

Хеч ким мангу яшолмайди,
У хох кариндош, хох бегона бўлсин.

Пок насабли Мухаммад Алихон,
Гозий хон, Фаргона амири оламдан ўтди.

Унинг даврида фаровонлик туфайли,
Кашшоклар (турмуши) шохона тус олди.

Бошида ишк хаваси бўлгани учун
Мастона умр кечирди.

Тождорлик мулки садафида
Хеч ким у янглиг дурдонани кўрмаган.

Кабрига Хак раҳмати ёгилсин,
Аллох гунохларини кечирсин.

Кечкурун бу шох вафоти тарихини
Фитрат ўз нозик табъидан истади.

Мулохазакорлик билан деди: «Энди колмади,
Фар-она диёрида шоду хуррамлик» .

Мухаммад Алихон икки юз ўттуз еттида тахтга ўлтуруб, йигирма бир йил подшоҳлик
килиб, 1258 хижрийда мактул бўлган экан.

Мухаммад Алихон аносини олди деган сўз афвоҳи носда жорий бўлса ҳам, бул сўз рост
бўлмай, бухорийлар катллариини айбини сатри учун қилган қабихаларини тавжихига
чиқарилмиш сўзлари экан. Асл муддао бўлак экан. Чунончи, Умархон оламан деган
Подшоҳхон ойимни(нг) хуснини эшитуб, гойибона мафтунни жамоли ўлуб, муни анга сабаб
килиб келган. Асл висол муддао бўлса ҳам, зохирда Мухаммад Алихонни халқни(нг)
кўзига осий, гунаҳкор кўрсатиб, шариатни поймол қилди, танбех даркор, деб келиб,
қанча хонзода ва мазлума ойимларни катли бағайри ҳақ қилуб, охируламр мурод ўшал
ойим экан, олуб, муддаосига етиб, Бухорога олиб кетиб, Иброҳим ҳаёл деган бир мангити
тарёкийни Мухаммад Алихон ўрнига қўйуб кетиб, бир неча ойлардан кейин аҳли
Фаргона бухорийларни шундок душман тутубдурларки, хонзода ва ҳаримлар ва

жорияларни сўйуб килган хуни багайри хакларини Фаргона ахлини димогига махкам ўтуруб, бу шиоъат ва шаковатни(нг) алами булардан ҳеч чикмай, мангитиядан бир киши ўлдурса, етмиш гайри мужохирни катли ила баробар, деб, афвохи носда жорий эди. Бу адоватларини бир ерга еткурмок учун Таласда Уйчин деган киргизияда уйлануб колган Шералихонни олиб келиб, Тўракўргонда русуми кадима ила ок кигизга солиб, хон кўтариб, Хўкандга кирмасдан аввал мангитияни кириб, ахадини кўймай, Тўракўргондан талабгорлар чикиб, дарёдан ўтуб, Султонбаёзга кўнуб, анда неча минг кўшун бўлуб, эртаси Хўкандга кирмакда эканлар. Иброхим хаёл эшитиб, Хўжандга кочиб, андан Бухорога андак одами илан кетди. Шералихон Хўкандга хон бўлди. Бухоро амирини бу катли ноҳак килгани учун баходирликдан хўкандийлар лакабин Ботур кассоб атадилар. Ўзи бўлмаса, ниҳоятда кўркок киши экан. Охируламр бу Умархон ва Мухаммад Алихонларни(нг) бошига келган мубталолик буларга ҳам келиб, ул ойими манхус бир хотун хуснига хону хонзода, амир нисор бўлуб, агарчандики, хусну жамолда мусаллам бўлса ҳам, шумкадам, афъоли надам бир заифа экан. Фаргона бекларидан Махмудбек исминдаги бир кишини(нг) кизи экан, кўрган киши, ани деган хонлар бошини еган бир ойими манхус сўзлаган киши махбуси фалокатшиор, бадкирдор ўлуб, ул амирни(нг) бошини еган экан. Бул ходиса такдирийдур, лекин сабаби зохирийси Мухаммад Алихон фукародин бепарво бўлуб, мусохиблари уламо ва фузалолардан бўлмай, панду насихат эшитмай, эшитса ҳам кулокга олмай, хусус, кейинги асрида лахву лаъаб илан бўлуб, уламою фузало ва аъёнлардан панду насихат килсалар, баъзиларини ўлдуруб ва баъзиларини Фаргонадан чикариб, Бухорога бадарга килиб, насихат олмай колган экан. Чунончи, булардан жулусини(нг) учинчи йили Умархоннинг хамшираси Ойчучук ойимни эри Тўракўргон ҳокими Исхокхон тўрани Фаргонадан Бухоро ихрож килган. Тўртинчи йили Умархон хамшираси Офтоб ойимни(нг) эри Маъсумхон тўрани мамлакатдан ихрож килибдур. Бешинчи йили Ёрмазор Маргинон ҳокими Юсуф мингбошини Ёрмазордан ихрож килиб, хажга юборган экан. Еттинчи йили Ёрназарбек девонбегини ва Хушвакт Кушбеги юзни ўлдурубдур. Тўккизинчи йили Бузругхон тўрани, Жахонгир тўра ўглини канча одамлари илан, хўкандлик ва кошгарликлар Кошгарга кочубдур. Ўнунчи йили Исобек меҳтар ҳам кочиб, Кошгар борубдур. Бузругхон тўра илан биргалашиб, Хитойни(нг) Гулбогини мухосара килибдурлар. Ўн еттинчи йили Хакли мингбошини ўлдурубдур. Ушбу йил ичинда Хўжа Кушбегини ихрож килибдур. Ўн саккизинчи йилда Сохибзода хазратни ҳам хаж тарафига ихрож килибдур. Шул хил маслахат чикадургон одамларни мамлакатдан чикаруб ёки ўлдуруб, хусусан, Сохибзода хазратни ихрож килгандин кейин халк Мухаммад Алихондан озурда бўлуб турганлиги амири Бухорога маълум бўлуб, бехисоб Бухоро кўшуни илан келиб, жулусни(нг) йигирманчи йили баҳор фасли амири Бухоро Хўжанддан ўтуб, Бешариг мавзеига тушганда Мухаммад Алихонни(нг) кичик биродари Махмудхон Тошканд кўшуни илан келиб, амири Бухоро кўшуни Хўкандни камаб, охири олуб, Мухаммад Алихон ва Махмудхонларни ўлдуруб, Хўканддаги ҳамма уламо ва фузало, содоти киром ва умаройи зулэҳтиромларни ок уйлук килиб, Бухорога юборуб ва жамики асбоби харб ва аслаха, тўпу тўпхонани Бухорога олиб кетуб, амир Хўкандда ўн етти кун туруб, сўнгра Хўкандга аввалда ёзилиб ўтган бўлгон Иброхим хаёлни ҳоким кўюб, ўзи Бухорога кетган экан. Мухаммад Алихон яхши кишиларни мусохиб килмай, бехуда кишиларни хамсухбат килуб, охири таъсири сухбатдан натижаи бад чикиб, окибат натижасини кўрубдур. Аммоки, атоси Умархон мусохибларини алами мукофоти бадга учраб экан, Умархон мусохиблари ўз бобида ёзилиб ўтти, хожати баён эмас.

Мухаммад Алихон атоси хилофида иш килган эди, дейдурлар. Ал ахду ала-р-ровий! Бундан кейинги Шералихонда эди. Сўзимиз иловаи калом ўлди. Шералихон Хўкандга кириб, сарири салтанатга ўлтургандан неча вақт ўтуб, Тошкандда Мухаммад Шариф атоликни амири Тошкандга кўйган эди, анга тобе бўлсун деб киши юборди. Муддаолари бухорийлардан халос бўлмок ва амирга карамасликда эди. Элчи борганда Мухаммад Шариф атолик жавоб айтубдурки: «Мани(нг) амирим Бухорода, ман Шералихон одами эмасман, хар ким мандан шаҳар олса, куввати шамшир ва зўри бозу илан олур!» деган экан. Бу каттиг жавоби буларга айна муддао бўлуб, бутун Хўканд кўшунларини жамлаб, Тошканд устига юрганда Шералихон «Кил куйрук» деган бир коида жорий килган экан, яъни от минган кишидан колмай урушга борур экан, кил куйрук ул вақтда чиккан экан. Булар Хўканддан жўнаб, Кандир довонидан ўтиб, Тамакручини олуб, ондан Улокни олуб, Тошкандга кирмок бўлганда Чирчик лабига кўнуб, Тошкандга махфий киши киргузуб, ахвол олганда алар ичидан бўлуб, хонни беистихола келсунлар деб, тил берганлигидан кейин, булар жўнаганда Тошканддан Тошканд кўшуни хам чикиб, Чирчик лабида уруш бўлуб, Мусулмонкули хонни жиловлаб кайтмокчи бўлганда, тошкандийлар хонни жиловидан олуб, Мусулмонкулига югуруб кочурубдурлар. Оркасидан ковлаб боруб Мусулмонкули баҳазор машаккат кочуб, Фаркатда ва ани(нг) усти илан Овлукга боруб, андан Чодак йўли илан тогдан ошуб ўтуб, маргзордан ўтуб, Намангон усти илан Учкўргонга, андин ўтуб, кайнотаси Ирискулибек киргизни жойи бўлган Кетмонтефага атосини(нг) жойига боруб бекинди. Аммоки, Шералихон кўшуни Чирчикдан ўтканда Тошканддан атоликни(нг) кўшуни чикуб, Хўканд галаботурлари бирдан от кўйуб юборганда Тошканд кўшуни кочиб ва хам ўзлари тил берган эди, Тошкандга кирдилар. Атолик кўрдики, иш бўлак, дархол ўрдани бўшатуб, ўзи бўлак ерга чикиб турди. Шералихон ўрдага кўнди. Атолик одам юборуб, канча узрлар айтиб: «Ман хар чанд беадаблик килдим, сипохгарчиликдур, ман эски кул бул хонадонга», деб кўб тавбалар килса хам, амирни(нг) одами деб, Хўкандга олуб боруб, Абдулали ўгли илан иккисини сўйдурди.

Шералихон аввало бемехнат хон бўлуб, жулусини(нг) учинчи йили 1261 хижрийда иноклар кўлида шаходат топди. Шералихондан беш ўгул колуб, бир хотундан Саримсокбек, Султонмуродбек, Худоёрхон эди. Иккинчи хотунидан Маллахон ва Сўфибек эди. Хотунлари хар иккиси хам киргиз кизи эди. Шерали вафотиндан сўнг жулусга ўлтурди.

МУРОДХОН ИБН ОЛИМХОН

Муродхонни(нг) отаси Олимхон катлидан сўнг Умархондан кочуб, Бухорога борган эди. Шералихонни(нг) музандаблигини эшитуб, амирни ишораси илан махфий Хўкандга келган эди. Инок вазирлар буни илан иттифок килиб, Шералихонни шахид килдилар, билофасл мунга байъат килдилар.

Бу аснода Мусулмонкули чўлок кипчок, киргиз илан Шералихонни хон килган эди. Бул холда Худоёрхон илан бирга эди, бу воқеани эшитиб асокири азим илан Хўкандга кирди. Кирган хамон Муродхонга байъат этди. «Замон-замони Мурод» деб мунодо килдурди.

Фириб илан барчани ташвишдан чикоруб, фориғ этуб туруб, икки кундан кейин Муродхонни ўлдурди, ўрнига Худоёрхонни хон килди. Муродхонни ҳукумати бир ҳафтага етди, олами фониждан кетди, бако мулкига етди, раҳматуллоҳи алайҳ!

ХУДОЁРХОН ИБН ШЕРАЛИХОН

Худоёрхон тўрт мартаба тахтга жулус этган. Аввали 1261 йили хижрийда, ўн тўрт ёшинда экан, Мусулмонкули иёнатини отосини жойири ўлуб, бул хийнда катта иниси Саримсоқбек Тошкандга ҳоким эди. Мусулмонкули муни тадбир ила олдуруб, Саримсоқбекка хат килдики: «Уканг Худоёр мунда ёшдур, Хўкандни ўзунг келуб босиб турмасанг бўлмайдур, дархол келгил!»—деганда Тошкандга Азизбачча деган кишини ҳоким қўйуб, Хўкандга келди, Саримсоқбекни ҳам ўлдурди. Хонлик можаросидан кутилди. Худоёрхон мустақил бўлиб, инон ихтиёр ҳамма Мусулмонкули қўлида бўлди. Хон, агарчанд Мусулмонкулига домод, ани соясинда дунёсини обод бўлуб, факат курсисини соҳиб эди. Аммоки, жамоаини сардиния ва ўзбакиялар бу ишдан хурсанд бўлмай, бесаранжом эдилар. Сирран иттифок килиб, кипчокия ва кирғизияни суруб, Билкиллама деган жойгача кувуб, шаҳардан чиқардилар. Ул жойда китолни азим ва ҳарбин алим килиб, охири қор Мусулмонкулини асир килиб олуб, темир қафасга солиб, дарвозага осиб қўйуб, Худоёрхон жулусини(нг) ўн иккинчи санасинда муни катл килдилар. Сўнгра хоннинг ҳукумати баистиклол бўлди.

ХУДОЁРХОННИ(НГ) ИККИНЧИ ЖУЛУСИ

Бул воқеа шундоқ эканки, Шералихон жулусиндан 1273 санасини қарийб ўн беш йил ичинда кирғиз, кипчок, сардиния, ўзбакия банахжини жабру зулм килган эканларки, буларни намуна — хонлар катли қўруб турубсиз, фуқарога мундан неча мартаба зиёда зулм килган экан. Бинобарин, бу жабру зулмлариндан ҳалос бўлмоқ учун Мусулмонкули зиддига иш қила бошлаганлар. Муни мабдаъу маншаъини шулдурки, Тошкандда атоликни урушига борганда ихтилоф чиқиб, хўкандийлар Тошканд кирмокчи бўлуб, Мусулмонкули Чирчик лабиди қўнмоқ бўлганда Мусулмонкул: «Хон мени раъйимга юрмади, манга қараган бўлсанг қайт», деб Чирчик лабидан қайтди. Орқасидан одам бормади. Хонни Тошкандда олуб қируб иззату иқром илан ҳамма байиттифок байъат килиб, Тошкандда сақладилар. Мусулмонкули бўлса қочуб, тоғлардан ошиб, тўғри Андижон музофотида бўлган кипчокия маъвосини Билкилламага келди. Анда қўшун жамълаб, Худоёрхон ила урушмақ бўлуб турганда булар ҳам Хўканд қўшуни илан Мусулмонкули тепасига келиб, Билкилламада китолни азим бўлуб, Мусулмонкули қўшуни қолиб бўлуб, икки тараф овқатга машғул бўлуб, муторақа бўлганда, Худоёрхон катта ақалари Маллахон қўшунга насиҳат килиб: «Эй мусулмонлар, Худоёр ёш, қўнглида Хўканд қўргонини беркитиб

ётаман дейдур, вахоланки, биз бу маглубиятда колсак, эртага хаммамизни(нг) жасадимиз Хўкандни Чорсуларида сўйилиб, хору бемикдор бўлурмиз. Келинлар, бир ҳаракат киллук, мардни(нг) ўлуги майдонда колур, Чорсуда сўйилгандан майдони харбда ўлганимиз авлодур!»—деганда, Хўканд кўшуни бирдан оч бўридек кипчок кўшунига урганларида хамма бирдан коч-коч бўлуб, кўб асиру ўлжалар олиб, Мусулмонкулини ўз катталари тутуб берганда дархол ўлдурмай, темир кафасга солуб, Хўкандга олуб келган экан. Азбаройи ибрат учун дарвозаларга осуб кўйуб, кўб кишилар - зулмидан озурдалар: «Хой чўлок, калайсан, фалонни — бежаримани ўлдирдинг, Саримсокбек нима килди, эмди калайсан?»—деганда: «Алхамдулиллах, холо хам сизлардан юкоридаман!»—дер экан. Мусулмонкулини(нг) юртига килган ишлари Чинобод аригини чикарган. Хўкандда Худоёрхон исмига мадрасаи олийни бино килган. Ул ер аввалги ўтган хавокини Хўканд ўрда арки эди. 1272 хижрийда бино бўлди. Ул вақтда Мусулмонкулига уламо ва машойихлардан насихат килганларни(нг) хаммаларини бирин-бирин ўлдуруб, Фаргона ҳукумати ўз кўлида бўлуб, зулмга ўтган. Чунончи, булардан шайхулисом Намангоний ва халифа Сафо эшон ва домла Холмухаммад ва раис домла ва мулла Хожамкули аълам, булардан бўлак яна кўб-кўб уламо ва фузалоларни катл килган эди. Бу зулмларни(нг) натижасини кўрди ҳаётида. Ахволи собикаларидан маълумдур.

Алхосил, бу тарика жабру зулмларидан зикр килинган Билкиллама урушидур. Бул урушда Маллахон кипчокияни олиб, мусаххар килгандан сўнг урушдан муддаога ноил ўлуб, дор ул-аморага кайтганда Худоёрхон эшитиб дархол акаларини истикбол килиб, акаларига Хўкандни тутуб: «Ман олдингизда турай, Хўкандни ўзингиз тасарруф килинг!» деганда, Маллахон: «Ман хон касдида эмасман, мамлакат истехкоми ва истикболи мани(нг) матлабим эмас. Аммоки, сани(нг) бу тарика ўйин-кулгига машгул бўлмокинг бизга ва фукароларга катта зарардур, ишни билиб ва билганларни(нг) маслаҳати илан иш килмокинг зарур. Мундог бўлсанг, бизлар хароб бўлуб, душманларга мухтож бўлурмиз, мамлакат кўлдан кетар, бўлак подшоларга кулги бўлармиз!»—деб хонга килган Маллахонни(нг) на-сихатини Шавкий шоир назм килган экан, ани(нг) даржи лозим бўлди:

Улуг ёш ого эрдилар Маллахон,
Насихат килур эрдилар хар замон.

Бу хон анга кўб гамни ер эрдилар,
Фасих тил била гохи дер эрдилар.

— Ука, бу насихатни дарк айлагил,
Бу бачкана ишларни тарк айлагил.

Эрур шах иши элга дамсозлик,
Муносиб эмас хонга сакбозлик.

Каён борди сандаги бу аклу хуш,
Егай хар итинг кунда бир нимта гўш.

Таажжуб сани элга бу килмишинг,

Муносибму санга бу килган ишинг!

Неча сафшикан эр баходир йигит,
Булар барча оч бўлса, тўк бўлса ит.

Йигит кадри ит кадридин бўлса кам,
Бўлурму яна мундин ортук алам.

Бу на хон ишидур, на килганинг,
Бериб от бахосин ит олганинг?!

Эрур сипах каноти йигит бирла от,
Агар хон эсанг кил они эhtiёт!

Кулокга насихат дурин такмасанг,
Йигитларни ахволига бокмасанг.

Насихат санга бўлмаса коргар,
Сани бу ишинг барчамизга зарар.

Бу беҳуда иш хон ишидин эмас,
Хушомад эли санга бу сўзни демас.

Кошингга келиб бир неча ахли жох,
Бори ўзларин кўрсатур некхох.

Ўзини хийлалар бирла айлаб кариб,
Бериб санга хар бир куни юз фириб.

Сани бу маишатга магрур этиб,
Бори аждаходек ўзин зўр этиб.

Хукуматга атрофдин кўл солиб,
Ичиб-еб бори олгонга олиб,

Бори хукм ишини килиб поймол,
Буларга гараз олса беркитсалар мол.

Бўлубсан шикору ўйун бирла гарк,
Билиб килмадинг дўсту душманни фарк.

Киши жон чекиб килса хизмат агар,
Аяргу анингдин киши молу зар.

Кўруб хизмат инъомини килмасанг,
Чапон кадрига жонини кўрмасанг,

Билиб сан тутуб зарфи аклингни кенг,
Сув бергану кўза ушатганни тенг.

Етиб келса бошингга душман агар,
Бу гофил ишингдин етушга зарар.

Бўлуб масту беҳуда иш этмагил,
Хазина йигиб, они беркитмагил.

Йигилса бисотингда аз онча мол,
Ани хар замон сарфи илгингга ол!

Хазинангда мол ўлса очгил ани,
Карам панжаси бирла сочгил ани.

Йигитга ани ўз кўлинг бирла бер,
Масалдур: «Емас молни бегона ер».

Киши арзи бўлса ўз олдингда сўр,
Хар ишни ўзинг кил, кўзинг бирла кўр,

Бу янглиг ишинг бўлса анжом кил,
Сипох жабдугини саранжом кил!

Бу янглиг насихат, бу янглиг рамуз,
Неча десалар ёкмас эрур бу сўз!

Бу тарика сиёсатомиз ва хикматангиз сўзларни десалар хам маъкул бўлмай, охируламр Маллахонни ўлдурмак бўлуб, Маллахон Худоёрхонни номашруъ ишларидан кўрсатиб, азл килиб, ўзи хон бўлмокчи деб, игво ва фитналар чикоруб, Маллахон буларни фикри хадиъа билиб, элатияга кетиб, бир неча кундин сўнг етти-саккиз минг киргиз-кипчокиялар илан

Маргинонга келиб кириб, бемухораба ахолийи Маргинон Маллахонга тобе ўлуб, унлардан неча минг одам жамъ бўлуб, уламо ва фузалоларини ёнига олиб, Хўкандга юрди. Худоёрхон хам бори аскар илан чикиб, буларни(нг) олдини олиб, шул тўгридадурки, Хўканд аскарлари киргиз, кипчок ўлжасини устидан жой олиб, бир тахта чойга бир байталдан ваъда килиб, Билкиллама урушидагидек бу сафар хам ганимат килиб, ўлжа килмокчи экан. Хомтама сипохлар дўконлардан нася килиб байтал берур эмишлар, ўзларининг минганлари аргумок, киргиз-кипчокияники байтал эмиш. Бу тарика масхара килиб, охируламр байталлар айгир бўлуб, кувуб кочируб, хонларини шошируб, натижаи кор, Худоёрхон мунхазим ўлуб, Хўкандга кайтуб, камалгандан сўнг, кечаси чикиб, Бухорога кетди.

Маллахон шахарга кириб, сарири салтанатга ўлтурди. Атоси Шералихон замонидагидек шариат жорий бўлуб, зимомии ихтиёри ҳукумат киргиз-кипчок кўлида эди. Аз жумла, мулла Олимкул сувратан вазир, сийратан ба шер назир эди. Беҳаё бодиянишинлар бу мусоадага каноат килмай, Маллахон бир кун бир сипохдан (кипчокия эди) койиб,

бекларга итобомиз сўз айтса, саркардалар талашга тушуб, хон булардин бадгумон ўлуб, булар яна корачапон ила иттифок килиб, Мусулмонкули фожиаси каби бир ходиса килурлар деб, ахли илмга фавкулодда ривож бериб, уламо ва фузало ва талабалар доирадан чиксалар, хаддан ошсалар хам авоми инсондан демай, фузало аскару сипохларни тахкир килиб, одат килдилар. Баъзи юзбошилар, мингбошилар бемаврид ижройи шаръ адосила зарбу ситам килиб, мазбур ишларни хонга арз этсалар, хон илтифот этмай, муллаларни(нг) урган еридан киёматда гул кўкарур, ўтда куймас, камчи теккан ери огримас деб мусохала килиб, тафтишидан ибo ва хакикатидин имтиноъ этмишлар экан. Булар сардия билаггиттифокдеб, буни панд билиб, хар на бўлса, бу хонни йўкотиб, ўзи-мизга кулай кишини хон килиб олмасак бўлмайдур деб, жулусни(нг) учунчи йили 1278 хижрийда эди, вазирлари мулла Олимкул ва Олимбек киргизлар ва неча иноклар кўлида Маллахон ўлдурулди. Бу ишга мулла Олимкул бош экан. Нима тазвирлар ила бўлса бўлсун, бу ишга ўзини аралашмаган кўрсатиб, катлга иттифок килган саркардаларни бирин-бирин ўлдуруб, адо килди.

Одамлар Маллахон замонида шариат жорий деганлари бу ишдан иборат эмас, асли ахолини(нг) комил диндорлигидурки, мунча тааддийларни хазм этиб, ўзларини сўккан ва урган хонларини, уламони мадх ва бесўрог кўйганнинг мадх этарлар, вассалом!

ШОХМУРОДХОННИНГ ЖУЛУСИ ВА АЗЛИ. ХУДОЁРХОННИНГ ТАКРОР ХОНЛИГИ БУДУР

Маллахоннинг катлиндан сўнг мазкур мулла Олимкул ўзи машварат килдики, ихтиёридаги хоинлар илан иттифок килиб, Шохмуродхон ибн Саримсоқбек ибн Шералихонни ўн беш ёшинда тахтга чиқариб, хон килдилар. Бул хийнда Каноатшоҳ кўшунлари Тошканд ва неча фирка курама лашкари ила Туркистонда эди. Маллахон воқеасини эшитуб, аскарга эълom килдики, мулла Олимкул мундоғ хиёнат килибдур, ўз раъйига мувофик бир муροхикни хон килиб, унвон бериб, муддаоси бу ила ахолини алдаб, ҳукуматни ўзи килмокдур. Бу тарафда Русия ила ишимиз бу тарика, ул тарафда юртни саришта киладургон кишини(нг) ахволи бул деб, ўртага маслаҳат солди. Анда жумла саркарда ва сипохлар яқдил, бир тил бўлуб дедилар: «Инон-ихтиёримиз сизга бердук, кайси тараф мувофики маром ва манфаати аном бўлса килсунлар, амр сиздадур», деб жавоб бердилар. Каноат аларга дедик: «Маъкул бўлса, Бухородан Худоёрхонни олдурўб, жамъи кўшун ила боруб, пойтахтни олуб, Худоёрхонни хон килиб, ани(нг) амринда бўлмок керак. Ва, илло, бир хони норасидани(нг) бенуфуз сўзи ва бир бодиянишин тадбирсиз сўзи ва маслаҳати илан иш ўнгига келмас», деди. Жумла сипоҳу сипохсолорлар бу маслаҳатни мустахсан кўруб, иттифок ила Худоёрхонга киши юбордилар. Худоёрхон Маллахон воқеасини эшитиб, амирнинг ишорати илан Жиззах калъасига келган экан. Йўлда бир хабарчига йўлукуб, суръат ила йўл юруб, Тошкандга кирдилар. Тошканд ахли ва жами лашкар Худоёрхонга байъат этдилар. Хон Шохга атолик амал беруб, вазири аъзам килди. Атолик мансаби атобек мансабидурки, Шайх Саъдийни(нг) мамдуҳи эди, яъни ёши хондан катта бўлуб, хизмат ила вазирлик мартабасига етса, атолик амали берилур экан. Ёрликда мухри хонни(нг) мухри баробар

экан, лофарк нойибдек.

Каноатшохни(нг) мухри аввалда бу эди, назм экан: Амал фармоначи, номам Каноат, Ба хукми подшохи бо адолат²⁹.

Сўнгра муни ўйдурди:

Зи лутфи шохи одил, зилли Холик, «Каноатшохи гозий шуд атолик».

Валхосил, атолик ва Худоёрхон бор кўшуни илан Тошканддан чикиб, Хўжандга кирдилар. Бул тўғрида амир хам, яъни Амир Музаффар Бухоро Хўжандга келди, Амирга йўлуктилар, Амир Худоёрхонни(нг) Хўкандга бормокига ижозат берди. Агар Шохмурод ила Мукулмонкул моне бўлсалар, ман санга муъинман, деди.

Мулла Олимул бу шухратдан кўркуб, ўзини паноҳига тортмок бўлуб, бор кўшуни илан элатия тарафига кетди. Сардия кўшуни илан ул Шохмуродни Хўкандга кўйди. Худоёрхон бетаваккуф Хўкандга кирди. Шохмуродхон муковамат килолмай, Худоёрхон Хўкандга кириши илан Шохмурод Маргинонга чикиб кетди, кочди. 1279-йилда Худоёрхон доҳили доруссалтанат бўлди. Учунчи хонлиги будур. Сўнгра Шохмуродни оркасидан етиб тутуб келдилар. Худоёрхон они ёшлигига шафкат килиб, ўлдурмади. Шохмуродни(нг) хонлиги икки ой микдорида бўлди.

Худоёрхонни(нг) Хўкандга кирганини кўруб, Амир Музаффар хотиржам бўлуб, Хўжанддин Бухорога кайтди. Оркасидан бир оз ҳадое илан тортук юборуб, миннатдорлик, ташаккур килиб, Каноат фармоначини юборди. Амир Каноатни борган хамон ўлдурди. Сабаби на экан деган саволларга катлга Худоёрхондан ишорат бор экан, дедилар.

Бу кунларда мулла Олимул элатияда юрди, Худоёрхонга итоат килмади, кўб туткунлар ўлди. Ичиндан гох Белбокчихон ва гох Шохруххон исминда хонлар чикоруб, оз кунда хаммасини йўкотди. Фаргонада фитна-фасод хаддан ошти. Муни Амир эшитиб, Худоёрхонга имдод бермак учун Хўкандга келди. Киргиз, кипчокни кувуб, толга борди. Анда мулла Олимул тогда бир кулай ерда эди. Амирни ўртага олди, мухосара килди.

Амир бундан гоятда хавфу харосда эдики, мулла Олимул элчи юборди, дедики:

«Хазрати Амир бу бир кулнинг оркасидан мунча эргашмак на лозим эди, эмди ахвол бу ерга келди, фикр этсунлар, мани(нг) кўлумдан кутулмак кийин, мани(нг) кочганим Амирни(нг) овозаларини чикармак эди, кувват ва катталиikka бир далил эдики, Амирни(нг) хайбатидан кочди демакдан иборат, хар иккимиз адуви акбарларимизга сиёсат эди. Агар мухорабага толиб бўлсалар, мана майдон, кўрамиз. Ва илло кейинга кайтсунлар. Хўканддан Худоёрхонни олиб, жонни ганимат билиб, сог-саломат Бухорога борсунлар», дегани Амиринг жонига миннат ўлуб, дархол кабул килиб, мулло Олимулга офаринлар айтиб, Бухорога Худоёрхонни олиб кетди.

Хўкандга Шохмуродни такрор хон килиб кетди. Аъёни мамлакат. Амирни(нг) бу ишидан беҳузур бўлуб, Шохмуродни Олимулни(нг) олдига чикардилар, бу фикр илаки Олимул ўзи кўли илан кўйган хон эди, хонлигига рози бўлсун ёки бир тадбирини килсун, деб Шох боргани ила ани ўлдурди.

Ровийларни(нг) кавли, Шохмурод бу дафъа икки кун бўлди, бир кун саломга бордук, деди. Амиринг талбис фикри Шохмуродни хон килмокдан максоди Олимулни(нг) сайди экан. Бу талбис аксига юрди, бу мулла Олимул Хўкандга кирди. Жамъи кўшуни Маргинонга боруб, анда Султон Саййид аъражни хон кўтарди. Ани воқеаси анкариб ёзилур.

Ул вақтда Фаргонада тўлкуни тамаввуж бесаранжомликда эдики, гох Худоёрхон ва гох Султон Саййид ва гох Шохмурод бири кетиб, бири келиб, бири кириб, бири чикуб Хўканд

ўрдаси арини(нг) уясига ўхшаб кирди-чикди замон бўлуб, фалон ердан хон чикди, фалон хонзода бош кўтарди, ок кигизга солди, кора кигизга солди бўлуб, бетартиб овозаси кулогларни гунг ва аклларни танг килур эди. Хонлик салтанати гўёки болатарни(нг) ўйунига ўхшаб кетти. Ул вакгни(нг) болалари мундан бир ўйун чикаруб, бир баланд тепага чикиб, икки тараф бўлуб, ул тепани(нг) отини Ўратепа кўйуб, талошиб, Ўратепа сеникиму мени-ки, деган ўйун анда чиккан. Ул вақтни(нг) бечора фукаролари кўруб, кўзларини(нг) косаси ёшга тўлуб, нима жарима илан ўлдуар экан деб, кайси хон келса мулозамат, хушомаддан ташкари илож топмай, кўл ковуштуруб турар эдилар. Амири Бухоро бўлса бечора Шохмуродни(нг) катлидан бўлак ишга сабаб бўлмай, фитнани босмок у ёнда турсун, аввалгидан ҳам ямонрок фитналар кўзголдиги, ҳеч даф бўлмади.

ВОКЕАИ СУЛТОН САЙИД ИБН МАЛЛАХОН

Бул воқеани(нг) ичинда юрган кишиларни(нг) кавли шулки, хазрати амир Шохмуродни Хўкандга хон килиб, Худоёрхонни Бухорога олиб кетди. Хўканд дуогўйлари: «Барчамиз амирни узатиб, Шохмуродхон ва мулла Олимкулни(нг) олдида боруб эдук, амирдан ажраганда биз Шохмуродни(нг) катлини эшитуб, мулла Олимкулга мулозамат(дан) бўлак чорамиз колмай, мурожаатдан иборат эди. Мулла Олимкул кипчок кўшуни илан экан. Амир ила буни(нг) ораси бир манзил йўл эди. Мулла Олимкул бизларни(нг) келуримизни билиб экан, истикболга чикди, эъзозу икром килди, чодирини олиб тушурди. Бир кўхна лагандга нон ва бир яғоч табак ила узум ке(л)туруб, суфрага кўйди, мусофирликдур — айб килмайсизлар, деб эътизор килди ва илтифотлар этди. Ҳам айтди: «Хазрати амирни саломат жўнатдилармусизлар, барчамизга баробар дуогўйларимиз сизлар, амирни хакида ва биз ҳақда дуо килмок лозимдур, келганларингизга хурсанд бўлдим», деди. Мулойим, икромии камолда бўлса ҳам бизларни ипсиз боғлаб, Хўкандга кайтмокга жавоб бермади. Шиговулни чакируб, анга топшурди ва дедики: «Бул жаноблардан вокиф бўласан, кўш чодир бер, от чими бер, сув, бичан бер, бир махсус ходим кўй, ўз ёнимизда якин кўндур, ахволлариндан ҳар вақт хабардор бўл», деб кўчуб Маргинона жўнадук. Манзил-баманзил кўрунуш килиб, салом бериб, Маргинона қарийб Ёрмазорга кўндук. Шаҳарнинг уламо ва фузало, аъёнлари истикбол килдилар, чикдилар. Ул жойда зиёфат бўлди. Адойи зиёфатдан сўнг мулла Олимкул сўз очиб дедики: «Мамлакатимизда бул хил бесаранжомликдур, муни сабаби бир кишига инкиёдимиз йўклигидур,— деди. — Лозимдурки, баиттифок бир хон насб килиб, анга муте, мункод бўлсак, кимни хоҳларсизлар?» деганда, Хўканд уламолариндан Зиёвуддин маҳдум дедиларки: «Бу хизматга ўзингиздан алайак одам кўрунмайдур»—деганларида Олимкул(га) маъкул бўлмай, эшитмаган бўлуб, яна дедики: «Бир одамни таъйин килмок керакдур!»—деганда мазкур маҳдум яна аввалги сўзларини иъода килдилар. Олимкул Зиёвуддин қозига хитоб килиб дедики: «Сиз мани дерсиз, мани(нг) ниятим хон бўлмок эмас, ман хизматда бел боғлаган киши, хонзодаларингизни(нг) бирортасини насб килинглари!» деб. Хонзодалар(ни) бирин-бирин зикр килиб, охирида Султон Саййидни зикр килиб дедики: «Атоси Маллахон кўбнинг йўлинда шаҳид бўлди, етимчадур!» деганда, халк мулла Олимкулни(нг) гаразини фахмлаб, ҳамма: «Бу ўрунга Султон Саййид аҳакдур!» дедилар.

Филхол ок кигизга солиб, русуми собикада уламо ва фузало, аъёнлар кўтардилар, тахтга чикардилар, (у) хадди булугга етмаган мурухик эди, русуми кадим уламо ва фузало ва аъёнга сарупо бермак экан, мулла Олимкул дедики; «Таксирлар ўзимизники, сарупони аввали Маргинон уламолариндан берсак!» деганда Хасанхўжа козикалон мулла Олимкулга караб: «Ўзлари билсунлар!» дебдур.

Мулла Олимкул алхол: «Дорулмулк Маргинондур, Хўканд дуогўйи ҳаммамизга баробар меҳмондурлар!» деб, яна бу сўзи меҳмонлар(га) шофий бўлмагандек кўрунуб, ҳар икки тарафдан баробар сарупо бериб, кимхоб-атлас, кимматбаҳо ашёдан хоннинг хизматида шиговулни ва ҳудайчи ва неча ходим лавозимотини тайёрлаб, аскар ва саркардаларга саросар ок сарупо бериб, барчасини фариштадек килиб чикарди. Бу уч-тўрт соат ичинда мунча беш-ўн минг кишига мундог саруполарни кайдан тайёр килди ёки аввалдан мухайё эдим, деб ҳамма бу ишга офаринлар айтиб, таажжубга колдилар.

Бул воқеа 1285-санада эди. Анда мулла Олимкул сар-аскар бўлуб, таждиди унвон берилуб, амирлашкар лакаб бўлуб, мундин сўнг Олимкул исми матрук колди, амир-лашкар бўлди. Султон Саййид факат санад илайх курсига соҳиб бўлуб, ҳамма инон ихтиёри жузвий ва куллий амирлашкар кўлида эди. Хонлик ишини бартараф эткандан сўнг кўб турмай, Хўкандга борди. Юртни саранжомга солиб, фурсат ўткузмай, Русия Туркистонга келди, деб хабар келди. Амирлашкар Тошкандга келди. Шодмонхўжани ўддурди. Ўрнига Нормухаммад додхоҳни волиий Тошканд килди. Давлат тожик деган кишини Туркистонга ҳоким килиб юборди. Ўзи Хўкандга кайтди. Мазкур тожик Туркистонга келиши илан атрофдаги элатияни горат килиб, талон-тарож этиб, чопди. Бу бадафъол шумлигидан жамъи казокия Русияга тобеъ бўдди, келмакни хохлади. Оз муддатда, озгина ўтмай Русия Туркистонга кирди. Бу тўғрида хазрати султон Хожа Аҳмад Яссавий Туркистон(га) айтган кароматлари тўғри келди. Мундан саккиз юз йиллар илгари айтган эканлар:

Минг икки юз саксон бирда ўрус келгай, Туркистон(ни) атрофини камсаб олгай. Мунга мувофик 1281-йилда Туркистон ва Авлиёота Русия тасарруфига (ўтди). Андан Чимкандга касд этгани амирлашкарга эшитилди. Хўканд аскар илан киш вақтида Чимкандга келди. Анда Русия аскар Туркистондан чиккон йўк экан. Чимкандда атрофга одам юбориб, катталарни чакирди, чунончи, булардан Сиддик тўра туркистонлик ва Казокиядан Бойзок бийни чокирди. Амир-лашкар Бойзок бийни ўткузуб айди: «Бойзок, сан аввалдан ислом аскарина закот берар эдинг, нега эмди бизга бермай, Русияга бердинг?» деганда, Бойзок бий амир-лашкарга айтибдурки: «Мен сизгада бир амин ҳам Русияга» деганда, «Нега?» деса, Бойзок айтубдурки: «Таксир, мен авлод(ли) киши, бир юз йигирма бий атосимен, буларга жайлов деб Русиядан тўрт тош ер, яъни йигирма беш чакурум ерни ижарага олганман, ани ижоросини бераман, сизга закот бераман» деганда, амирлашкар: «Сен икки марра аҳд килдинг, яна буздинг!» деб «Жомадор, муни гамбаракга солиб откил!» деса, бечора Бойзок чол кари, ёши юздан ўтган киши, айтубдур: «Хой, амирлашкар, мени буйла килма, кўзимни кўр килиб, Хўкандга жубор, мен Русияга дафъ бўламан, мени(нг) ўлганим болаларим бийларга етса, санга ёв бўлурлар, Русияни санга бошлаб келар, ҳар иш килиб, мени ўлдурма!» деса ҳам амирлашкар кулок солмай, «кафил хат берайин» деса ҳам кулок солмай, охири юз пайса доруни гамбаракга солуб, кичкина одам экан, ёнига икки бог куруг беда тикиб отдурубдур. Осмонга кетиб, на ўлуги ва на суяги кўрунмади. Бойзокни(нг) авлоди эшитиб, Русияга тобе бўлди. Ана уруш бошланди. Амирлашкар Туркистон(га) бориб, уруш килмок бўлуб, Иконга борди. Туркистондан Русия аскар ичкиди. Ул вақтда сартия уруши Русияга ҳеч писанд эмас,

ахамияти бир оз аскар соддат ила урушга кирди. Мусулмониялар хамма отлик, пиёда сарбоз йўк, амирлашкарни(нг) гайратидан кўрқуб, сипохларни(нг) оркага кайтганини чопуб туруб, кор катта, корабўра деган дарахтлар шохларини боглаб юмалатуб отушуб, мусулмониядан кўб кирилиб, кўб ярадор бўлди. Душавой фармоначини(нг) ўгли Мухаммаджон Мирзо деган ўн саккиз ёшинда юзбоши экан. Русия тарафида бир катта лашкарбоши дурбин солиб турганда, амирлашкар тепасига келиб колуб, ўшал дурбин солганни от, деб буюрганда отган экан. Алхолда Иконда фомит нишон этмишлар, ким бўлсун. Бул урушда мусулмон аскарлари учун хийли макоматлик уруш бўлуб, Русия аскарлари(га) янги аскар келмай, булар мудрофаага кодир бўлуб, охири хол Русия солдатлари Туркистондан кайтуб кетиб турганда янги солдатлар Ўрунбур тарафидан келиб, кувват топиб, мусулмониядан кўб кирилиб, сўнгра амирлашкар кайтганда булар аркосидан келиб, Чимкандда яна катта мухораба бўлуб, Икондан Чимкандда одам кўб кирилди, дейдур. Алхолда хам ул вақтдаги урушда бўлган кишилар кўб муояна биладурлар. Буларни ўз огизларидан эшитуб, ўн кишини(нг) сўзини таккослаб, ўртасини олинди. Бўлмаса, муболагалик бўлса керак.

Бу Туркистон мухорабасиндан кайтуб келиб, Чимкандда уруш бўлган, бу Чимканд мухорабаси, деб киш ичинда бўлган Икон Туркистон ила Чимканд аросида бул тўғрида эканки, Мингбой додхох икки еридан ярадор бўлуб, кўшга тушуб ёткузуб кўйган экан, амирлашкарни кўшига чакирди. Амирлашкарга айди: «Эй Олимкул, кичик эдинг, катта бўлдинг, мунча иш, канча мусулмонлар халок бўлди, энди иш кўлдан кетадур, Давлат тожик ўлди, курама кипчок каттаси ман бўлсам, бир ярим соат умрим колди, энди санга бир насихатим бор, кулогингга олсанг, жами ок туг, кора туг аскарингни ол, Бухорога боруб, амирга кўшул, амир ила хох мухораба, хох мусолаха, бирга килинглари, бўлмаса иш кўлдан кетди!» деганда, амирлашкар айтубдурки: «Ака, жон ширин, кўрқуб колубсиз!» деганда, Мингвой додхох алфози кабиҳа илан сўкуб: «Бу мусулмонларни(нг) ўлугини хохлаган ерингга ур!» деб кўшида турган амирлашкар кетган экан, амирлашкар чодирига етган хамон додхох оламдан ўгтилари, деб киши келди. Боруб жанозасини ўкуб, Чимканд мазорига дафн килинган экан, раҳматуллоҳи алайх.

Бул тўғрида амирлашкарни(нг) гайратидан кўб сипохлар кўрқуб: «Бизни совукда хам оч кўйуб ўлдурур экан, муни деб амирлашкарни саранжом килмасак бўлмайдур» деб умаролар маслахати илан бир сагира кул отубдур, ўлуги анда колди. Лашкар фатарот бўлди, бузулди. Хамма кочиби, Тошканд келди.

Амирлашкар ҳукумати Маллахон ғавтиндан сўнг Хўкандда ва четда гоҳи бутун ва гоҳи ярим мутафаррикалик илан уч йилга етди. Хар на бўлса бу зот мамлакатдорликка бир оз ахамиятга ҳаракат килиб муковамат этди. Бу Фаргона ва Туркистон хонларидан икки киши фукаро ва дину миллат учун ҳаракат этган эди. Бири бу амирлашкар ва бири мархумий Маллахон. Тўплари куйдуруб, милтиклари ясаб, корхоналари килиб, тўплари узрасига кумушлари илан ёзувлари ёзуб, яхши диққат эткан эди. Чунончи, бу назмлари:

Амирлашкарлари гозий карди нишон,

31
Жаллоди тўпи пурчашми оташфишон . Бузругхон тўра ва Яъқуббекларни(нг) келгани бул тарихларда эди.

Бул хикояни айтгувчи Хожи Мухаммаджон Мирзо Душабой фармоначи ўгли эдики, Иконда амирлашкар илан бирга бўлуб, белидан ўк еб ётганда Русия тарафидан отилган бир тўбни(нг) ўқи буларга якин тушуб, ёрилиб, бул бечора ярадорни(нг) ётган ерида ёрилган ўкни(нг) бир бўлаги жагига тегиб, паст жаги тушуб, неча кунлари ҳакимлари

муолажа килиб, сўнгра навъи тузалган экан. Нуксонлари ровийни(нг) гарданига хомилдур, эшитилганча ёзилди.

ХУДОЁРХОННИНГ ТУРТИНЧИ ХОНЛИГИ

Амирлашкар катлиндан сўнгра Султон Саййид Тошкандда колмади. Амир Худоёрхонни олиб, вактни ганимат билиб, Хўжандга келди. Аҳолийи Тошканд амирга: «Фарёд, одам юбориб, бизга имдод килсунлар», (деб) илтижо килдилар. Ул зот на имдод ва на маслахат кўрсатди. Худоёрхонни олиб Хўкандга кетти. Олиб боруб ўз кавлиндан хон килиб кўйди. Худоёрхон хутбани амир исмига ўкутди, тобе хукминда бўлди. Баногох Русия илан мухораба очсалар, бир-бирига имдод бўлмок касди экан. Ароларинда ахду паймонлар этдилар. Бовужуди золик Амир хўкандийларнинг узриндан амин бўлмай, Хўкандни Худоёрхонга, Тошкандни Русияга ташлаб кетди.

Ровийлар кавлинча, Тошкандда олтмиш кун ва баъзи кавлда саксон кун мухосара бўлуб, ичиндан мухобара, тошиндан мухосара ва мухораба бўлуб, хижрийнинг минг икки юз саксон иккисинда, милодни(нг) минг саккиз юз олтмиш бешинчида ёз, май ойинда Русия кўлига ўтди. Бу тўғрида султон ул-орифин сўзлари тўғри чикди:

Дар соли «гураф» агар бимони, бини,

Мулку малику миллату дин баргардад,—

деганлари муояна бўлди. Аммоки, Тошканд ташинда мухосарасиндаги Русия аскарари икки минг микдоринда бўлуб, киргиз-казок кўшулуб кўб эди. Бу мухорабада исломдан кўб одам нобуд бўлуб, Русиядан талофот бир юзга етмас эди, дейдилар. Аҳолийи Бухоро бу сафарда хазрати амир Русия илан бир иш килиб, биз фукароларни рохатландуруб кўяр, деб умид килган эдилар. Амирни, боруб, таргиб килиб, фарзияти жиходни уламолар айтганда, амирни(нг) тоби бўлмай, ноилож бу гавгони босмок учун ҳаракат килди.

Русияга тўғри келмокга Бухородан чикиб, Майдаюлгун деган ерга Бухоро аскарари кўнган эди, олтмиш минг микдор аскар эди. Кўплигига ишониб, мағрур бўлуб, бохузур бокира кучуб ётдилар. Русия аскарари буларни(нг) бепарволигидан истифода килиб, оз аскар ила баъзилар беш юз, баъзилар минг микдорда эди, дейдилар, кечаси дарёи Сайхундан ўтуб, тўб отғони хамон лашкари ислом, зилзилага тушуб, тўф-тўфанг, ўк-дори ва асбобу адвотларини ташлаб, Бухорога кетдилар. Булар Русияни(нг) бир отган тўбини(нг) кўшун ўртасида ёрилганини кўруб бузилдилар. Колган нимарсалар Русияга ўлжа бўлди.

Гафлатни эрликдан билмак бухороликларни(нг) иши эмиш. Ҳаракат этсалар, ўз сипохийларига вахм тушар эмиш ва хам хасмни писанд килмаган эмиш, деб кичкина болаларни(нг) фикрига иктифо килиб, номус ва эрликни кўлдан бердилар. Русияга аскар жам (килиб) мухораба килгани сабабидан ва мухолафат изхор килгани иллат бўлиб, Хўжанд, Ўратепа ва Жиззах кўлдан кетди, Русия забт этди. Бундан сўнгра Русия илан ўзлашиб, мусолаха бўлдилар. Русия илан бартараф бўлгандан сўнг Бухоро музофотига кўл узатиб, минг икки юз саксон бешинчи хижрийда Самаркандни олди. Андан Каттакўргон олинди. Сўнгра ўртада Амир ила мусолаха бўлуб, ислохот жорий бўлди. Худоёрхон Русиядан хотиржам бўлуб, вақтини ўйин-кулги илан ўтқаруб, куш солмак ва кўкбўри чопмок йўлларинда уламо ва фузало насихатларига амал килмай, зулм ва жабр

тарафига ўтуб турганда, раия, халк юз ўгуруб турганида Мусулмонкулни(нг) ўгли офтобачи мулла Абдурахмон вақт ганимат деб, атосини(нг) интикомини олмок калбиндан чиққан йўк эди, ароларинда мухосамат пайдо бўлуб, хоннинг аскарлари офтобачи кўлида эди, хоннинг мукобала килмокга кодир бўлмай, фукарони(нг) берагбатлиги, анинг устига Русия тарафидан Хўканд ўтган бир савдогарни(нг) моли Махрам деган ерда талон бўлуб, хонни чек аросида учун ани(нг) жавобгарлиги учун Тошкандда Фон Кауфман генерал губернатордан саволлар келиб туруб, ул саволларга жавоб ёзмокга комил вазир йўклигидан, яна мулла Абдурахмон офтобачига мурожаат килиб, бу саволларга нима жавоб килса бўлур деганда, офтобачи ёзубдурки: «Каттик рад жавоби берилсун» деб. Ани(нг) маслахати хонга маъкул бўлмай, Русияга боруб, жавоб килмок бўлуб ва ҳам ўзидан чиққан фитнани(нг) дафъига Русиядан имдод сўрамок бўлуб турганда, мазкур савдогар молини тўгрисида генерал губернатор Тошкандга хонни чакирган эди. Олтиш адад козок аскарлари юбориб, Тошкандга ноилож бўлуб бормокда бўлуб, уч тарафдан сиқилиб, охируламр саксон ароба кўч хазина ва оимлар, беклар, етти ароба танга илан Хўканддан Тошкандга жўнади. Атобек нойиб деган Наманган хокимини Хўкандга кўйди.

Хоннинг катта халафи Насриддин бек эди. Хўкандга Андижондан келиб, фукарони(нг) атворини кўруб, офтобачи тарғиби илан Хўжанд тарафига жўнади. Махрамда бир оз мухораба килдилар, килсалар ҳам ҳеч иш килмай, Маргинонга кочди. Насриддинхон Хўкандда туруб, Русия келиши илан истикбол килиб олди. Бу сабабдан Хўкандни Насриддинхонга берди. Уруш бошлаган офтобачи экан, ани тутмок касдида бўлуб, Русия аскарлари Маргинонга борди, Маргинон халкига неча минг тилло лак пули солди.

Иштирофни сартияда лак дерлар.

Валхосил, ҳамма фасодни(нг) мабдаи офтобачи бўлуб, хон Русия илан мусолаха килмак бўлганда умаро ва фукаротларни(нг) кўнглини бузуб, хон Русия(га) тобе бўладур, газот килмайдур, тил берган, деб хон(нинг) ўзи бирла урушмак керак, деб, Маргинонда Султон Муродбекни Хўкандга хон килмокчи бўлуб ахду паймон килиб турганда Насриддинхон боруб, офтобачига эллик минг тиллога шарт килиб, Насриддинхонни хон килмок муддаосида бўлуб, зохири газот, ботини фасод Насриддинхонни Хўкандга ўрда ўтқузуб, хон килиб кўйуб, ўзи Русияга урушмокчи бўлуб, Махрамга боруб, андан Хўжандни мухосара килмок бўлуб, ҳеч иш килмай, неча минг одам дарёга кетиб, Махрамдан кочиб Маргинонга кетди. Русия Махрамдан ўтуб келиб, андин Намангонни одди. Хўканд келди, онда Насриддин каршу олуб, ўрдуга тушуруб, офтобачини охтаруб, Хўкандни Насриддинхонга беруб, офтобачи оркасидан Маргинон борди. Маргинондан офтобачи кочган экан, фукарога топиб беринглар, сизларга ҳеч сўз йўк, ва илло кийин бўладур, деб панд-насихат килиб турганда, Баликчи кишлокда кўшун бор, деб хабар берилиб, тўгри анга караб юрганда, йўлда Тўда кишлокда борғувчи анча-мунча сипохлар бор экан. Аларни(нг) ҳаммасини кочируб, сипох каторида бозорчилар отидди. Андин Намангон ўтуб, Намангонда бир неча вақт Русия аскарлари туруб, сўнгра Валихон тўра деган Маргинондин келиб, Баликчида бўлган Валихон тўра Маргинон келиб, неча газот киламан, деб кочган сипохларни жамлаб, Маргинондан Намангонни олмокчи бўлуб, Баликчи деган касабига келиб ётганда Намангондан Русия аскарлари чиқиб, дарё лабига боруб, кечаси дарёдан ўтуб туруб, Валихон тўрага Русия келди, деб бир мусулмон хабар берган экан, анинг ушлаб, боғлатиб кўйуб, агар Русия мунда келса сани(нг) сўзинг рост, деб ўзлари ўйинга машғул бўлуб, то сахаргача кокил ўйнатуб, сўнгра ухлаб котуб колуб, субхца Русия бирдан тўб кўйганда уйкудаги бечоралар туруб кочгани, овора бўлуб,

баъзи нодон одамлар Русия кочганни отар эмиш, деган сўзларга ишонуб, кочмасдан отилуб ва колганлари кочуб, бечора хабарчи сутунда боғлануб колганича ул иморатга ўт кўюлуб, ихрок биннор бўлуб ўлди. Бу тарафда Намангонда Ботур тўра деган киши чикиб, эски сипохлардан йигиб, мухораба килмок бўлуб, уч-тўрт минг одамини жамлаб, Тўракўргонни(нг) гарб тарафидаги Сарсончап деган кирга аскар йигиб, уламолар сўзларига кулок солмай, ҳаракатда эрдилар. Баногохи Русия сараскари Гловачуб деган экан, Искобилуф женерал амри илан Тўракўргонда ёв чикибдур, деб дашт илан Русия аскари Намангондан чикиб, Ботур тўрага юруб келганда ўшал кун панжшанба куни Тўракўргон бозори эди, киблагохимга мехмон бўлуб келган Султон понсад ва Саримсок деган кишилар кипчокия катталаридан эдилар, аларни мехмон килиб, тўъма мехмони бўлуб, нонуштадан кейин эди, шавла килган эканлар, олуб чикуб еб, ярмидан ўтган эди, бирдан шимол тарафдаги кирдан тўб овози чикиб колди. Мехмонлар дархол асбобларини белларига боғлаб, кўшунларига чопдилар.

Муаллифи китоб ул вақтда ўн беш ёшимда хату саводим чиккан талаба эдим, бирдан коч-коч бўлуб, ҳар ким ўз холига овора бўлуб, киблагохимиз ўз холларига каён кетдилар, билмадук. Бизлар ўз маҳалламиздаги хотунлар, болалар илан кочиб, бир богда ётдук, то шомгача бу тўпу милтик овози, ўқларни бошимиздан овоз илан ўтуб тургани ваҳмида ҳеч ерга чиколмай, богда эдик, баногох, намози шомда катта кўчага, дарвозамиз олдига хабар олмокда чикиб эдим, кўчада уюлган кон тупрок ўртасида ётибдур. Хайрон бўлуб туруб эдим, Уста Йўлдош деган киши келиб колди, Айди: «Хой тўрам, кочинг, мана яна отуб келуб турубдур, бул кон Назар панжабошини(нг) отини кони, тез кочинг!» деганда, яна кочиб турган богимизга борсам: «Кечаси сизларни бир киши чакирди» дедилар. «Ким экан?» деб богдан чиксам, киблагохимиздан келган одам экан. Ул киши Муллакудунда эканлар. Боруб, болалар асир бўлдимۇ ёки отилиб ўлдимۇ, эсон-омон кўрмак муяссар бўлса эди, деб Юсуфхўжа ва Мухаммад Зоҳид деган кишиларни юборган эканлар. Алар бизларни олуб, кеча илан жўнадук. Карийб юз адад жон, икки волидамиз, икки хамшираларимиз, булар кичик, етти-олти ёшларинда эди, кечалаб бордукки, киблагохимиз Мухаммад Раҳим Хофиз деган халифаларимиз янгида кўча огзига катта ўт кўюб, хабарга караб ок хабар ё кора хабарму ёки хаёт кўрмак муяссар бўлур, деб турганларида, бирдан кўчадан чикиб бордук, ана кўринг, йиги-сиги, ҳар ким ўз боласига кулочини ёзуб йигламок, карийб бир ярим соат йиглашуб, сўнгра бизларни ва бирга борганларни тўйдуруб, фарси ахвол бўлди. Гўёки биз мухорабадан келганбиз.

Бу мухораба Ботур Тўрани(нг) аскар йиккандан бўлгон эди, ўзлари кочиб кетиб, Тўракўргон фукаросини бадном килдилар. Мунда эски сипохлардан бир неча ададлари анча-мунча етушуб, Мухаммад Мусо безанжир деган киши бош бўлуб, нодон кишилар ҳар ердан ўк чиқаруб, Тўракўргонни ҳам икки кун отув килдилар. Охируламр ҳар кўчада неча-неча кишилар шаҳид бўлуб, эртаси жумъа куни юрт катталари маслаҳат килиб, мусолаха сўрамокга Гловачўбга боруб, бир хўкуз, бир сабад нон килиб, уламодан мулла Абдулвоҳид кози, бойлардан Раҳматуллох бой, фукародан Ашурбобо оксокол - булар чикиб, Ўрдада турган сараскарга борганда Гловачўб буларга каттик сиёсат килиб, онда тилмоч илан сўзлашиб, дебдурки: «Нимага эртарок чикмадинг ёки тезрок келмадинг, мунча одам ўлмас эди» деганда, жаноби кози дебдурларки: «Кеча бизни фукаролар кўймади, ўзимизча чикмок бўлсак, фукаролар бизларни ўлдурур эди, мана ўзлари толиби сулх бўлдилар, эмди келдук» деганда, айри сокол тўра жаҳлдан тушуб, насихатга ўтуб: «Русия катта подшоҳдур, сизлар урушолмайсизлар, яхши туруб фукаролик

килсаларингиз, сизларни бой киладур, агар жанжал чикарсаларингиз мана шунга ўхшаган отув киладур. Фукаротларга айтинглар, сиз(га) подшоҳдан инъом бериладур» деб, ярошиб, Тўрақўргонга беш юзча солдатни кўюб, ўзи Намангонга кетган эди. Намангон халки ҳам бузулуб, атрофдан келган мусофирлар кўб бўлуб, якин бир ой бекорга хужум-хужум (бўлуб), бул тўғрида Гловочўб кўлидаги солдатлар Андижонда Фўлодхон деган чикиб, юртни галва килиб эди. Ани босмок учун кетган эди. Намангонда озрок мухофаза соддат бор эди. Бу фукаротларни эски нодон сипохлар машварат килиб, хужум килган эди. Охируламр Гловочўб Андижондан ярадор бўлуб, Намангонга келган эди. Кўрдик, халкни(нг) атвори бузук, бекор галва, муни босмок учун хабар чикардик, эрта отув бўладур, кўчага бола чикмасун, деб. Эртаси бирдан чикуб кўчада кўрунганни отмок бўлдилар. Хамма коч-коч, кўб мусофирлар хонакох, масжидда эрдилар, кўча одамлари анда кирганда аркодан кируб, кўб кишиларни отдилар. Ул вақтда ҳеч ким уламою укалони(нг) сўзини олмай, ҳар ким ўз олдига маст кишидек ўзига ўзи бир иш киладургон кўрунуб, Намангон кўб бефойда хужум остида турган, уламолар кози мулла Турсун, Мухаммад Охунд отланиб чикиб: «Эй мусулмонлар, сизларга нима бўлди, оят, ҳадисга қаранглар, китоб бу килган ишларингни савоб демайдур, бизда подшоҳ йўк, асбоб йўк, бул газот эмас!» деб насиҳат килсалар, мастдек муштини кўтарган тўкмок, чўянбош кўтарган жухалолар бирдан: «Урунглари, бул киши Русиядан ришва олган!» деб козикалон домлани отдан йикитиб шаҳид килдилар. Муни кўрган уламолар бу фукаротларни ала холиҳим кўюб юбордилар.

Валхосил, ўша отувдан сўнг Намангон тинчиди. Ўшал вақт куз вақти хижрий 1293—94 эди, қавс чилласи бўлса қерак. Намангон тамом Русия давлатига ўтди. Бу ишлар, яъни беҳуда фасодлар сабаб ўз аҳлимуштан(нг) беилм ва бефикрлигидан бўлди.

Тарихлар гамни тоза қилур, ва лекин мундан аҳли андиша кишилар ибрат олурлар. «Хайр ул-қалом қаллиҳи» деб яна ўз мақсадимизга боролук. Сўз Худоёрхон чиқиши, Фаргона Русия давлатига ўтуши эди. Насриддинхон Хўқандда мустиқиллан бўлуб турган эдики, баногоҳ, Маргинон тарафдан Фўлодхон деган киши бош кўтаруб, шухрати қикди. Бул киши Муродхон дегани(нг) ўғли эмиш.

ФҲЛОДХОН ИБН МУРОДХОН

Атоси Муродхон, бир ҳафта хон бўлуб, Мусулмонқули қўлида ўлган эди. Кўрдиларки, Хўқанд хонсиз, бир ҳасади жонсиз қолди. Қирғиз, қипчоқдархон хонзода бўлмаса ҳам отини хонзода қўюб, мақсадлари фасод, оқибатлари биъс ал-миҳод, атрофу ақнофдаги талабқорларни йиғиб, уч-тўрт қун ичинда инқилобчи халқлардан қўб бўлуб, шаҳар қатта бўлуб, Насриддинхон ҳам буларни(нг) фитнасидан ҳавф қилуб турган эдики, мулла Абдурахмон офтобачи муқовала илан боруб, Фўлодхонга муъинлик тариқида боруб айдик: «Эмди ишимиз қийин бўлди, бул сафар Русия илан уруш ихтиёрини манга бергил, мундан Ўрунбурга суруб боруб, шухратим қиксун ёки майдони ҳарба ўлугумни бир қуқурга тиксун!» деганда, Фўлодхон қўзидан ёш чикиб, бажонидил қабул қилиб, ҳазинасида бор ақчасини қикоруб жўнатди. Маргинондан офтобачи Хўқандга Насриддинхонни(нг) олдига қелди. «Хўқандда устувор турунг, ман урушга қетдим!» деб

мундан жўнади. Фўлодхон уруш тўгрисида онти акид ва касами шадид ичиб, урушмок бўлуб, Хўжандга келди. Анда ҳеч иш килмай, балки бутушуб, Фўлодхонни тутуб бермак бўлуб, Хўжанддан кайтуб Маргинонга келди.

Офтобачи сўнгидан Русия келди. Офтобачи Маргинон катталаридан кўб кишини(нг) исмини ёзиб: «Фўлодхонни тутуб берсангизлар, сизларга ҳеч гап, ва илло, отулурсизлар!» деган хатни тутуб олуб, Фўлодхон хатга исми ёзилган ким бўлса, бирин-бирин тутуб келтуруб сўйди. Мана, бор хазинасини бериб ишонган кишини(нг) ахволию килган мукофоти!

Валхосил, офтобачи кочиб тоғларда юрди. Русия Хўжандга кирганда Насриддинхон истикбол килиб олди. Хўкандга олиб кирди. Байъат килган сабабдан Насриддинхонни жойида кўюб, Маргинона жўнади. Анда, Фўлодхон деган кишини манга тутуб беринглар, деб бир атосини Фўлодхон ўлдурган сипохни эхсон ила буюрди. Ани тоғдан тутуб келдилар. Маргинонда баланд дор килиб осди. Офтобачи, агарчандики, шунча фасод килган бўлса ҳам, Русия илан урушмаган сабабдин Ўринбург тарафига юборди. Бу ўртада Валихон тўра деган бир девона киши чикиб, Намангонга Русия кирибдур, газот килурман, деб Баликчи калъасига келиб, фукарони беҳуда поймол килди. Намангонда Ботур тўра деган киши чикуб, Тўракўргонни оттурди. Фўлодхон фитнаси тўгрисидин Искоблуф лак пули солди, яъни иштароф Маргинонга содди. Булар ҳаммаси ўзларини бефикр, беилмлик, сиёсати аскариядан беҳабарлигимиздан. Ахлок йўқ, тадбирсиз ҳукумати мусулмонияда конуни аскарый йўклиги сабаб, зохирий ва ботиний ирода Аллохга марбут.

Валхосил, Хўканд хонлари махв бўлуши Саййид Мухаммад Худоёрхонни(нг) ўз фукароларини беихлослиги, иккинчи, умароларни(нг) мухолафати, чунончи, офтобачи, учунчи, Русия илан ўрталариндаги савдогарни(нг) моли йўколганликни жавобгарлиги сабаб бўлуб, Тошкандга Кауфман генерал губернатур олтмиш адад отлик казок аскар юборуб чакирганлиги, бу сабаблар илан Хўканддан жўна-мок мукаррар бўлуб, кўчлар юклаб, етти ароба танга, асбобу адавот, беклар ва ойимлар, жами саксон ароба кўч илан жўнади. Бу сўзлар ровийси хонни(нг) хуфяси ва ҳам махрами асроридур, Мулла Ориф мулаккаби ба Рикобдан ва ҳам хон илан бирга борган махрамлардан.

ХИКОЯ

Хўканддан чикуб, Махрамга бордук. Анда ўрдага тушдук, Мулла Маъруф додхох бирга хонга жой килиб бердук. Биз илан эллик адад махрамлар бирга ва казок аскарлар алохида кўндилар. Кечаси хон ухламади, хафаликдан таом ҳам емади, сўздан бир калима сўзламади.

Олдига чой олиб кирдим: «Таксир, такдир, нима киламиз, хафалик ва гамга солманг ўзунгизни!» десам, хон: «Эй нодон, сан ўз ишинга машгул бўл, мани хонликдан ажраб, хафа бўлган дерсан. Ман фукарони(нг) оёк ости бўлгани учун хафаман. Мани(нг) ниятим бўлак эди, муяссар бўлмади!» деб таом емадилар.

Кеча ўтуб эрта билан кўчуб, Махрамдин жўнадук. Исфисорга кўндук. Кеча ётуб, эртаси жумъа кунини Хўжандга боридди. Уламо ва фузало истикбол келдилар. Хўжанд

дарвозасида икки адад Русия либосида кишилар турган экан, тўхталди. Бири хонга салом килиб дедики: «Ассалому алайкум, хон хазрат, калайсиз, омонмисиз, эмди сиз ҳам биз тушган йўлга тушдингиз, эмди ахволингиз шул экан-ку! Биз бир вақт сиздан паноҳ сўраб келганда бизни якомиздан тутуб, Русияга бердингиз, ўлганимиз йўқ, алхамдулиллоҳ, ҳукуматдамиз!» деди. «Мусулмон мусулмонга паноҳ берур деб, сўраб эдук, мана, эмди сиз ҳам кўрарсиз!» деди.

Хон гайратга кириб: «Сан кандог муртадсан?» деди. Ул ҳам: «Муртад деб сани айтурлар, юртингни поймол килиб, мусулмонларни аёғ ости килдинг!» деганда, хон килич сугуруб, ул ҳам килич олганда казок аскарлар хонни муҳофазат килиб, жўнатуб юборди³⁴.

Хўжандга кирдук, дарё лабида Гулбоғ деган жойга кўндук. Ҳукумат тарафидан жой тайёрланган экан. Анда бир кун туруб, кечроқ Камолхон тўрани(нг) ховлиларига кўндук. Анда ул кун турдук. Акрамхон тўра илан Мирзо Ҳаким Тошкандга кетган эканлар. Алар келгунларича таваккуф килунди.

Рикоб айтур: «Хон мани хилват килиб дедики: «Дархол отлан, бир махрам ол, Тошканд(га) бор, олти минг танга пул ол, мундан Пискатга бор. Оллокулга хатни бер, янги от берсун, Тошканд(га) боруб, Саййид Азимбойга айтгил, биз боруб турибмиз, бизга бир маслаҳат берсунки, жавоби муомала учун шофий сўз керак».

Анда ман жўнадим. Кечалаб бир махрам илан жўнаб, Пискатга бордим. Кечаси тун ярми эди. Яъқуббек ўғли Ҳаккулибек ховлисига кўндим. Эшикни базўр очдуруб кирдим...

Ҳаккулибек уйкуда экан, дархол уйғониб чикди, хонни(нг) хатини кўлига бердим. «Тезлаб жўнатиб» деган экан. Дархол ошга буюруб, тўйдуруб, янги от бирла отлануб, Пискатдан жўнаб, Тўйтепага боруб, бир дўконда чой ичиб, яна отланиб, намози асрда шитоб бирлан Саййид Азимбой ховлисига келдим. Бой ховлида экан. Омонлашиб: «Хўш, нима гап?»

деди. Хонни(нг) хатини кўлига бердим. «Хон хазрат келиб турубдурлар, — дедим. — Сизга илтимослари бор» деб хонни(нг) хатини бердим. Кўруб, афсус килди. Кўз ёши килди, дедики: «Сад хайф, ислом ҳукумати тамомга етадур?» деди. Дархол

хизматкорларига буюрди: «Ароба кўш!» Каласкасини кўшуб, кани юрунг, деб яна сўради:

«Хеч нима борму?» деб. Ман дедим: «Олти минг танга пул бор эди». «Хўканд тангаси бўлмайдур!» деб тангани жавонга кўйдук. Беш юз сўм акча олди. Русия ичига бордук.

Бир тўрани(нг) ховлисига кирдук. Хизматчиси хабар килди, ичкари кирдук. Бой илан омонлашиб бўлуб, бир неча калима бой русча сўзлашда тўра ўрнидан туруб, жавондан бир китоб олиб, вараглади. Охири бир сатра сўз ёзди. Саййид Азимбой манга айди:

«Мусулмонча ёзинг!» деб. Ёздим. Сўз шул эканки, хон келур, генерал губернатур хонни кўргани келур, омонлашур, сўнгра айтурки: «Государ импературни бориб кўруб келасиз!» дер. Зинхор хўб демай айтсунки: «Ман юртимга боруб, мамлакатни тинчитиб, ўрнумга нойиб кўиуб, сўнгра борурман», десун, деган сўз экан. Ёзиб олдим. Хонга чопдим.

Келсам, хон Пискатда Юнус мингбошини(нг) ховлисида экан. Дархол кириб, салом бердим. Хилват килиб, сўзлашдим, хатни бердим. Хон дедиларки: «Биз Тошканд боргунча яна боруб, бир яхшироқ сўз бўлмасмикин» деб яна жўнатдилар. Ул куни отланиб, Тошкандга чопдим. Яна аввалги йўлимда юруб бойга келдим. Яна хон ахволига афсус деб, ароба илан бир бўлак адвокатга олиб, закунчи уйига олиб боруб, анга уч юз сўм берди. Ул ҳам китоблар кўруб, ўшал аввалги сўзлар мазмунини ёзуб берди. Жўнадим. Хон Тўйтепадан чиккан экан. Отдан тушуб, салом бердим. «Отлан!» дедилар. Отландим. Тўгри келиб Арфа бозорида бир бокка кўндук. Икки кеча анда турганимизда Тошканд фукарolari сайлга чиккандек бизни кўргали келур эрдилар. Хон булардан сикилиб, бир бўлак жой хохлаганда Гловочўб боғига кўндурдилар. Ул ерда уч кун турдук. Мажмуъи

беш кун Тошкандда бўлуб, тўртинчи куни ярим подшоҳ, яъни Кауфман келур эрмиш, деб шухрат бўлди. Хон бир уйда кароватда ўлтуруб эрдилар. Ок чой ичар эрдилар. Махрамлари чой олиб кирди, ичмадилар. Бир уйда кароватда ўлтуруб эрдилар, танҳо ҳеч кимга гапирмай, бул тарикада тонг оттурди.

Эрта(си) киём вақти эди, губернатур келур деган сўз бўлди. Замоне ўтуб эдики, бир канча отлик казок аскарлари илан губернатур келди. Келиб турганда хонга кирдим: «Ярим подшоҳ келиб турубдур!» дедим. Хон ҳеч индамай, кароватда ўлтуриб эрди. Ярим подшоҳ келди, эшикдан кирди. Бир тилмоч илан кириб, хонга салом килдилар. Ярим подшоҳ кўл узатди. Хон кўл берди. Хонни кўлини ушлаб туруб, анча сўзлар гапурди. Тилмоч перовод (таржима) килди: «Губернатур, хон хазрат, сиздан илтимос киладур, бизни государ импературни кўруб келмокинғизни» деди. Хон билотаваккуф хўб деди. Шул холда губернатур ёнидан килични ўшал хон ўлтургон уйни деразасини(нг) ойнасига секингина урди, ёнига солди. Хайр-хўш килди, кайтди-кетди. Бу холда хон олдида хозир кишидан мулло Маъруф додхоҳ, Мирзо ҳоким фармоначи бирла ман эшикни ташида туруб эдим. Ман дедим: «Э-вой, кани ул канча ҳаракат илан топган сўзларимиз, нимага демадинғиз?» десам, хон: «Ўшал сўзлар такрор эди, аммоки мани тилим муҳолафат этди, тилим хўб дегандин кейин билдим, — деди. —Иш кўлдан кетадурган бўлганда фукаро муҳолиф бўлганда кишини ўз аъзойи жавораси ҳам муҳолиф бўлур экан, ўзим ҳам хайрон бўлдим!»

Хаммамиз бирдан хафа бўддук. Йиги-сиги, кўз ёши бўлди, фойдасиз. Ўшал кун генерал губернатур дархол коғоз буйрук чикарди: «Эртага хон Ўринбурга жўнасулар!» деб. Хон такдирга тан кўймоқ, эмди ҳаракат маслаҳат бўлди. Хонни раъйи бекзодалар ва оймларни Тошкандда кўйиб кетмоқ маъкул бўлмади, на учунки, анда ишончлик одам бўлмади. Туркистонда ўзларига караган эътимодлик кишилар бўлгани учун ахли аёлларни Туркистонда кўйиб кетмоқ мукаррар бўлди.

Эртаси киёмда жўнадук. Хон илан етмиш киши эди. Мундан Атобек нойиб кўлида олти юз эллик адад сипоҳлар ҳам бор эди. Тошканддан жўнаб, бир кўнуб, Чимканд борганимизда, анда бу хафаликларимиз устига хон Атобек нойибга бир нима деди. Нойиб хонга бир нима деди. Гина ва афсус тўғрисида бир-бировлари илан ороз бўлуб, олти юз эллик сипоҳни олиб, Атобек нойиб Чимканддан Хўкандга кайтди. Хон илан колган кишилар бирга кетди. Туркистон борилди. Хон Мусо Али мингбоши ховлисига тушти. Бекзодалар ва аёлларга алоҳида ховли тайёрлаб бердилар. Анда хон беш кун ахли аёллари илан видолашиб, Туркистондан жўнадук. Махрамлар (билан) бирга эдук. Туркистондан чикуб, бир кўнуб, Сурон деган ерга борилди. Анда ётиб, эртаси хон махрамларга жавоб бериб айт-дики: «Боринг эмди. Хар кайсиларинг(нг) ахли аёлларинг бор, алар олдида бўлунглар. Бизни(нг) бошимиздаги такдирга ўзимиз мубтало, сизлар овора бўлманглар!» Хар кайсиларимизга бирмунчадан танга берди, фотиҳа берди. Бизлар кайтдук.

Хон илан бирга кетган кишилар булар эдики, чунончи, мулло Маъруф додхоҳ, иккинчи — Косим тўксаба, учинчи — Жамил хазиначи, тўртинчи — Муҳаммад шарбатдор, бешинчи — Хурсанд деган кул, олтинчи — Муллача деган кул, еттинчи — Мирзабой деган сагира, саккизинчи — Тожи махрам деган, биз илан йиглашиб, бу саккиз адад киши бирга кетдилар, биз кайтдук деб.

Мулло Муҳаммад Умарбек Андижоний хон махрамлариндан, бул киши хикоят килдилар андан уёнги холларни.

Хаж сафарига боргонда Жиддада бир киши бир неча кун хамкўш бўлуб, неча кун

мусохабат бўлган, Худоёрхонни хизматчиси Хожи Мухаммаджон деган баён килди. Кобилдан то вафотигача бўлгон холларни ровийси ул эди. Нурмухаммад шарбатдор ўзи ҳам хонни Маккада кўймай, мамлакатга борайлук, деб бирга олиб келган киши эди. Бу таърихдан ўн саналар мукаддам вафот килди. Бул воқеа шундоғ эканки, офтобачи хажга бормок бўлиб жўнаганда хон айткан эканки: «Ўшал тарафдан бир тадбирлик, истеъдодлик одам олуб келгил, Макка ва Мадинага така солдурамыз», деган экан. Мулла Абдурахмон офтобачи Жидда шаҳридаги Хожи Содикбой Конибодомийни олиб келган экан. Хамма ишларини кўюб, хон йўклаган, деб ул киши келганда хонни(нг) давлатлари авжида экан, Хожи Содик афандини чакируб, хонга манзур килганда зиёфат килиб, сарупо беруб, курук хизмат буюрмай, жўнатган экан. Хон хизмат буюрмаганларида боис нима деганда, кўб кўрумсииз, бенамуд кичкина одам экан эмиш. Хон: «Бой, Худо хохдаса, хизмат буюрамыз» деб жўнатган экан. Хожи Содик Жиддага жўнаб кетгандан кейин офтобачи: «Таксир кўб катта бой экан, манга бир така бино килиб, сарфини манга маълум килинг деганда дархол килур эди, такага боб жойни ҳам олуб келган экан» деса, хон яна айтубдурки: «Кўрумсииз киши экан, манга унча писанд бўлмади» деган экан. Бу такага тайинланган акчани масковчилардан Иброхимжонбой дархол эшитиб, хонга келиб: «Таксир, бир сўз эшитдим, рост бўлса, мун(нг) йўли бор» деганда, хон: «Хўш, нима сўз?» деса, айтубдурки: «Маккага така солмок учун бирмунча маблаг тайинланган экан, рост бўлса, ани бир йил тижоратга кўйуб, икки чанд килиб, сўнгра юборуб килдириш даркор эди» деганда, хон: «Ани ким киладур?» деса, мазкур Иброхимжон бой: «Одам кўб бу хизматга, агар киши бўлмаса, мана, биз ҳам бажо киламыз» деган экан. Хонга бойнинг бу сўзи маъкул бўлуб, дархол икки минг тиллони чикаруб, Иброхимжон бойга таслим килубдур. Ул киши бу акча билан Масков боруб, бохузур айш килиб ётган эканлар, хон Хўканддан чикиб, Ўринбургга боруб, анда туруб колганда, ўзлари алоҳида кўра олиб: «Маккага борсак, бизга бир така солмок учун акча лозимдур, Иброхимжон бойдаги пулни олиб борсак» деб одам юбориб, олдуруб, сўзлашуб ўтириб, хон сўз очуб: «Бой, эмди бул хил бўдци, мамлакатдан келдук, хажга борсак, эмди, ўшал такани ўзимиз солсак, ўшал амонат пулни берсангиз» деганда хонга жавоб берибдурки: «Эмди ул бенизом шаҳарда хар иш ва хар маслахат сўз килмок анда колди, сиз мандан акча талаб килганда бир хужжат даркор, тегишли ерга кўрсатинг, мана судялар бор, топшуринг, — дебдур. - Хужжат бўлмаса, бу бекорчи сўзни айтмокни фойдаси йўк» деганда хон айтубдурки: «Холо гап шулму?» деганда: «Хов, гап шул» дебдур. Хон: «Хўб-хўб, бой, бўлди, бале бизни эшитган амин кишидан чиккан сўз бул» деб, дубора ҳеч кимга индамабдур. «Худо билсун» деган экан. Сўнгра Ўринбургда баъзи вақтларда сайри шикорга эски одати бўлуб, шикорга боруб, бир неча кунлар шикорда қолиб, яна келиб, неча вақт ўтгандан кейин боруб шикорга уч кун-тўрт кун, бир хафта юруб бориб-келиб юриб бир куни овда бир казок ёфисга кира килиб, Русия тупрогидан йигирма тўрт соатда чикармак бўлиб уч юз сўмга шарт айтиб жўнаб, бир суткада Эрон худудига ўткузган экан. Анда шох Амир Насриддиншоҳ экан. Анга хат юборуб, сўзлашганда хонни кирмакига қабул килмай, тўгри Афгон тупрогига ўтуб, афгон амири Абдурахмонхон ҳам олмай, тўгри Хиндистон тарафига ўтган экан. Бир кичкина бош катта ер юзига сигмай, эмди Худо ва пайгамбарни(нг) даргохидан умид этуб, тўгри Афғонистон ичи илан Пишовар тарафига юруб, Пишоварга кирганда хамшахарлари истикбол (килиб), тўгри Пишоварга кириб, Гўрканд деган эски ўрдага тушган экан. Анда неча хамшахарлар зиёфат килиб, сўнгра Лот тарафидан бир маъмур келиб, Худоёрхон ахволларини сўраганда, оддидаги нодон бефикрлар маслахати илан, мазкур маъмурга

нима муомала киламиз, деганда бири дебдурки: «Насоро улугларидан хеч имдод ёки хукуки маъош сўраш даркор эмас» деб, маъмурни саволига хеч талаб ва хеч арз йўқ деганда, маъмур бул киши «Фаргонанинг хони эмас, бир вахший киши» деб, Лотга ропурт ёзуб кайтарган экан.

Пишоварда хон тушурган ўрдани тамошо килдук, Абдулкаримбек ўрдасини(нг) олдида гулзор, яхши жой эди. Пишовардан Бўмбайга жўнайдургон бўлуб, хожибошилар Бўмбайдаги хамшахарларга тилигром юборуб, хонни истикболига хожибошилар чикиб, Ахмадобод деган шаҳарга чикиб, хонни олиб келиб тушургон хожибошини ўз огзидан эшитилди. Хожи Мухйиддин Бухорий, Хожи Юсуф Али Маргиноний, кори Абдулҳаким Маргиноний, Хожи Абдулкарим Гузорий ва неча ададлари хонни олиб боруб, алоҳида уч ошиёналик бир кўноки банголага тушурган экан. Сўнгра Бўмбайда неча кунлар тамошо килдуруб, сўнгра хон жўнамок бўлганда, Жиддага тилигром беруб, хонни истикбол килиб олмокка эълон этганларида, Жиддада хамшахарлар каттаси Хожи Содик Афанди бўлуб, ул киши хамма гумашта ва одамларига амр килиб, хонни Яламлам деган эҳромгоҳга боруб, олиб келмок учун буюрган экан. Хонни Бўмбайдаги хожибошилар бир минг рупия жамлаб беруб жўнатуруб, неча кун дарёда юруб эҳромгоҳга йигирма адад киши Яламламга истикбол килиб, кичкина ўт ёпурга тушуб, дарё ичинда хон тушган ёпурга боруб, коғозларини кўрсатуб, копитанлар шоти кўюб, ёпурга олганларида, хон буларни кўруб, таажжуб килуб, бу дарёни(нг) ичинда бухорий хожилар кайдин чикдилар, деб турганда, хаммалари юкорига чикиб, хон илан мулокий бўлуб омонлашганда, хон сўрубдурки: «Сизлар кайдин чикдиларингиз?» деб. Булар жавоб дебдурларки: «Таксир, Жиддадан чикдук» деганда: «Жидда якинму?» десалар: «Таксир, бир ярим соатда кўринур» деб, чой ичиб ўлтурганларида йирокдан баланду паст ок иморатлар кўруна бошлаб, «мана Жидда кўрунди» деб, якин борганда ёпур йирокда лангар ташлаб хожилар хонни завракга солуб олуб сўзлашибдурларки: «Сизлар кайдин, мунда нима ишда?» Булар жавоб берибдурларки: «Таксир, биз ўз кулларида Хўканддан, Маргинондан ва Андижондан, хаммамиз фаргоналик, мунда тижоратда машгулбиз» деб, гумрук, яъни дарё лабидаги божхонага борганда, Хожи Содик афанди хонни(нг) гувоҳномаларини олиб тайёрлаб турган экан. Дарё лабида гумрукхонада хон илан мулокот бўлиб, турк маъмурлари Фаргона хони насли эмиш, «бокалам» деб тамошо килиб турганда Хожи Содик афанди тўрт адад фойтунларни тайёрлаб, фойтунга хон бирлан Хожи Мухаммад Содик афанди ўлтуруб, тўгри Жидда растаси илан юруб, ўзини кўногига кўндурган экан. Анда неча кун туруб, кўб хурсанд килиб, охируламр бир кун кечаси чой ичиб ўлтуруб, хон мезбон Хожи Содик афандидан сўрайдурки: «Бой афанди, Хўкандга борганмусиз?» деганда, Хожи Мухаммад Содик айтубдурки: «Таксир, камина аслим фаргоналик, Конибодомдан бўлурман» деганда, хон: «Якинда Хўкандга борганмусиз?» деса, Хожи жавоб берубдур: «Хов, офтобачи хажга келганда мани олиб борган эдилар, хизматларига бордим, фурсати хизмат бўлмади, буюрилмади, кариндошларни кўруб келганман, хизматларига борганман» деганда, хонни ўшал, «Пакана, кўрумсиз экан» деб, окчани савлатлик Иброҳимжон бойга беруб, ололмай, хафа бўлганлари ёдларига тушуб, бир канча фикрга кетиб, сўнгра деган эканки: «Афанди, ҳукумат экан, одамни сувратидан билиб бўлмас экан, бизни(нг) амин билган кишиларимиз хоин ва каллоб кишилар экан, бизга маъкул бўлмаган кишилар амину мусулмони комил кишилар эканлар, кўлига иш бериб, имтихон килмай, чунончи, мана бизни(нг) бошимизга келдики, Иброҳимжон бой масковчи сизга юбориб, така солмок бўлганда, тадбир илан икки минг тиллони олиб, охири инкор килди, тонди, мана, эшитган одамларимиз, ман бул тўгрида

сиздан хижолатман» деганда, бой дархол: «Таксир, ҳеч хижолат бўлмасунлар, мана, олдингизда турган жойни така учун олуб борган эдим, офтобачи кўрган эдилар. Алхол ҳам мумкиндур. Таксир, Фаргона ахли учун бир така солмок кўбда катта гап эмас, холо ҳам буюрсалар килурмиз» деб, тасаллийи хотир килган экан.

Раҳматлик бой биз борганда олтмиш ёшларинда бўлган, кичкина, соҳиби акл киши экан. Кўб мусоҳиб бўлган эдук. Тошканд такасини мукобилинда баланд ошёна ўрдаси бор эди. Мисрлик хотунидан Крсим исмлиқ ўгли мактаби эъдодияда ўкур эрди. Ёшлиқда вафот этди. Хонни тушурган кўноқларини кўрдук.

Валхосил, хонни уч кун зиёрат килдургандан сўнг, Маккага тилигром бериб, далилга хонни(нг) келиб турганини билдурган экан. Ажала туяларга миндуруб жўнатганда далиллар

Сафо ила Марва ўртасинда бир ўрдаи эски бор экан, анга кўндирган эканлар. Лекин ул ўрдани юкори ошёнасида мархуми Хўжа Калон эшон Намангоний мужовир бўлиб эканлар. Ул киши илан ўгиллари Юсуфхон тўра ва Омон халифа бирга экан. Бир куни хон Харамда хар кун кўриб Хазрати эшон мархумийга изхори хурсандлик килиб:

«Алхамдулиллох, мақсади аслийга восил бўлдим» деб беш вақт номозларини Харамда адо килиб юганда, иттифоқо бир куни Харамдан хон чикканда бир киши бир пиёла чой тутган экан. Хон қаравотда ўтириб, чойни ичиб турган пайтда бир киши бир катта тош илан отуб хонни огзига тегиб, икки адад тишлари синган экан. Вақти зобидлар ургучини олиб бориб, хибс килиб, сўнгра хонни иложхонага олиб бориб, сўнгра чиқариб, истинток килганда, бу ургучи Намангонда фуқаросидан тўрақўргонлик Солих сарқор деган Ортук сарқорни(нг) ўгли экан. На учун ўз хонингни урдинг, деганда айтибдурки: «Ман бул кишига сарқор эдим, Намангонни танобини йигиб берганимда хазинага зарар кигансан деб, мани ховли ҳарамларимдан жудо килган эдилар, ҳаётликда бир қасос олмок мақсадим эди. Бул киши ҳажга кетган деб эшитиб эдим, келиб бул ерда топдим, урдим» деганда, тўрт йил хибсга ҳукм бўлиб, хондан сўраганда: «Ман афв килдим» деганда, икки йил хибсда қолган экан. Хон айтибдурки: «Ман Намангонда Муҳаммад Аминбек деган ҳоким қўйган эдим, бул кишини хар нима килса ул килгандур, ман андан ҳабарим йўқ» деб жавоб килган экан.

Бир кун Катта Хўжа эшон хонни тақлиф килган эканлар. Болохонага чиқиб, зиёфат бўлганда хон айтибдурки: «Мани бу Нурмуҳаммад асло қўймайдур, мамлакатга кетайлук деб кистайдур. Бунга бир маслаҳат берсангиз» деганда, эшон айтибдурларки: «Эмди сиз жанобни ҳукуматларингиз қирқ йил бўлиб, ҳукмронлиқ мунча муддат салтанат сурган киши ҳавоқини Хўқандда йўқ, мунга шукр этилса бўлур. Ва ҳам насиба бўлиб Харамни муҳтарамга дохил бўлиб, бу давлат яна марҳамати Оллохдур. Буни(нг) шукрини бажо килиб, эмди қолгон умрни Харамда ўтқарсалар яхши», деб айтганда хон: «Ман ҳам шундок ўйлайман» дебдур. Ва лекин Нурмуҳаммад шарбатдор хонни ўз холига қўймай, мамлакатга олиб кетмак бўлиб, жўнаб кетган экан. Мархумий ҳазрат Хўжа Калон Юсуфхон тўрага: «Ўтин ёрсанг, тепада ёрмай, пастга тушиб ёргил, хонни тепасида тарак-туруқ килма» деб хонни риоя ва одобини бажо қилур эдилар, дейдилар. Бу тариқа Маккада туруб осойишда экан, Нурмуҳаммадни(нг) тарғибига унаб, охири яна Хиндустон ва Афғон илан юриб, дарёйи Амуга яқин Қаррух деган ерда Эшони шаҳид деган Ислом шайхни катта муридлари халифа Доруламон деган Эшон хонақоҳларига келиб, анда хужра олиб, истиқомат қилуб туруб, анда Нурмуҳаммад шарбатдор мамлакатга ҳабар олиб қелмокка кетганда хон яғрин елкасига ўсма яра чиқиб, Афғон ҳакимлари қесмак бўлганда, ҳакимлар доруйи беҳуш бермок бўлганларида, қабул қилмай: «Ман умрумда

беҳуш бўлган эмасман, хушёр турганимда кесаверинглар» деган экан. Анда ўткузуб, кўйиб, пиёлани(нг) огзидек жойини кесиб олиб, дору кўйиб муолажа қилганда бир ойда тузалуб, ичинда андак жой қолганда хонни(нг) бетоблиги даража қилиб экан, анхўйлик Мухаммаджон хожи яхши парво қилиб турганда ўшал бетоблигидан сихат бўлмай, ахийри 1299 хижрийда Каррухда вафот бўлдилар, раҳматуллоҳи алайҳи раҳматан восиъатан.

Ўшал ходим анхўйлик Жиддада бизлар илан етмиш кун бир кўшда бўлуб туриб: «Ўзум кўлимда кўйдим, — дер эди. —Хон кабридан бир дарахт кўкарди, каю хил дарахтлигини билиб бўлмайдур. Бир йил кабрда ётдим, сўнгра хажга ирода қилиб келдим» деб хикоя қилур эди.

Бар хар хол хонни Хўканддан чиқиб, Ўринбургда туриб, андин хажга боруб, қайтуб келиб вафотларигача ўртаси саккиз йил бўлуб, тўққизинчи йилида вафот бўлган экан. Хонни(нг) авлодларидан Насриддинхон, Мухаммад Аминбек, Саййид Умарбек, Ўрмонбек ибн Яминбек, Фансуруллохбекдурлар. Булардан Насриддинбек ила Ўрмонбек ва Фансуруллохбек мархум, бўлақлари мавжуддурлар. Чунончи, Мухаммад Аминбек Тошкандда, икки ўғуллари ҳукуматда хизматдадур. Саййид Умарбек, ул киши ҳам Тошкандадурлар. Ибн Яминбек, ул киши ҳам Тошкандда генерал губернатурни(нг) хос маҳкамаларида хизматдадурлар. Бу беклар ичинда ҳаммаларини(нг) катта қариялари алҳолда Назирбекдурлар.

Бул киши хон акалари Сўфибегимни(нг) ўғилларидурлар. Кўб музаввик сўзлашадурган муфаррих кишидурлар. Тўрақўргонга ҳоким ҳам бўлган эдилар. Аввали вақтларда булар илан хар йилда бир маротаба мусохабатлар қилуб турағиз. Биз ёшлиқдан иттиҳодмандлиғимиз Ибн Яминбегим иладур. Гоҳи хизматдан фориғ бўлган оғонларида марҳамат қилуб келурлар, биз борурғиз, муволажат бор. Булар ҳаммалари Тошкандда алоҳида-алоҳида ҳовли-жой, хар қайсилари дехқончилик ва тижоратларга машғулдурлар, ва баъзилари ҳукумат ишида машғуддурлар.

Бу Хўканд тарихини хатм этуб, бу Фарғонада бўлмиш шаҳарларни(нг) энг қадимий ва энг ободи бўлган Андижон тарихини ёзмакка иштиғол этдук ва бу ерга етдук. Вассалом.

ТАРИХИ АНДИЖОН

Андижон лафзи асли Андигон бўлса керак. Бу Форсистондан қўшулгондур. Чунончи, «бандигон» ёки «мардигон» дегандек, форсийда «гон» - «лар» ўрнида, «мардлар» ёки «озодагон» — «озодалар» деган сўздек, «Андигон» — «андилар» деган сўз. «Анд» турк уругини(нг) ўзбекларини айтур. Бул ҳам форсийлар тарафидин айтилгон бўлиб, асли Андижон форсийлар, яъни эронийлар қўлига ўтмасдан аввал ҳам бор эди. Чунончи, тарихи «Кутадгу билик»да ёзибдурки, Ўғузхоннинг Хиндустонга юргонининг зикрида айтур. Ўғузхон тамоми лашқари мўғуллар илан Талас ва Сарём келди. Тошканд ва Самарканд ва Бухоро подшоҳлари саф тортиб уруша билмайдилар. Улуг шаҳар ва маҳкам қалъаларга беркиндилар. Ўғузхон Тошканд ва Сарёмни ўзи қамаб олди. Туркистон ва Андижонга ўғлонларини юборди. Онлар 6 ойда Туркистон бирлан Андижонни олуб, атоси хизматиға келдилар, дейдур. Яъни Ўғузхон замонида ҳам

Андижон шаҳар экан. Бу исм ила машҳур экан. Ўғузхон Бўкухонни(нг) саккизинчи бобосидур. Яъни Бўкухон Афросиёбни(нг) мўғулча исмидир. Афросиёб лақаби фарран осие деган сўздур. Фаргонани Афросиёб бино килди. Фаргонадан аввал Кубо бино бўлди, Кубодни(нг) вақтида. Аммоки Андижонни(нг) қайси подшоҳни(нг) биноси эканлигига мўътамад тарих ва маълумотимиз бўлмагандан бул тарихларга иктифо килинди.

Тарихи «Кутадгу»дан мустафод бўлурки, Андижон тўрт минг йилдан муқаддам, яъни Ўғузхон вақтида шаҳар бўлса, андан аввал ҳам ободон шаҳар экан. Ўғузхон ҳазрати Нух алайҳиссаломни(нг) тўккузунчи ўғилларидур. Валхосилки, Андижон Фаргона шаҳарлари ичинда энг аввалги ва қадимийдур. Андин Афросиёб вақтига келганда, Афросиёб Турон подшоҳи бўлиб, Андижонни пойтахт қилиб, Кўникдар шаҳридин гоҳо Тошканд ва Андижон келур экан. Аммоки, афвоҳи носда қариялар сўзидурки, Андижон асли Одинажондур. Одинажон Афросиёбни(нг) қизидурки, анга ўрда ва бог бино қилиб бериб, ани(нг) исмига тасмия қилиб эди. Одинажонни тилда бузуб, ағлоти авом ила Андижон қилган, дейдурлар. Бар ҳар боб бир эски шаҳар бўлуб, неча мартаба бузулуб, яна обод бўлуб, табодули замон ва инқилоби овон илан тузалуб, бузулуб, обод бўлган эски шаҳардур. Аммоки, «Тарихи фаришта»да ёзилибдурки, Умаршайх ўғли Бобурхон Андижонга саккиз юз тўксон тўккузунчи хижрийда ўн икки ёшида подшоҳ бўлди. Тарихи валодатига шул тариқа назм қилибдур. Назм: Андар шаши муҳаррам, зод он шаши мукаррам,

Тарихи мавлидаш ҳам омад «шаши муҳаррам». Аммоки, Умаршайх Мирзо душанба куни 14-муҳаррам рамазонда 899 хижрийда қабутархона томидан йиқилиб марҳум ўлдилар. Бобур Мирзо баиттифоқи умаро подшоҳ бўлди. Ул вақтда Аҳси подшоҳи Узун Ҳасан подшоҳ эди. Аммо Фаргонада Ҳасан Яъқуб подшоҳ эди, дейдур.

1030 хижрийдаги зилзилада Аҳсикент бузулган. Зилзилада Андижон ҳам бузулган эди. Яна андин буён Русия тасарруфига ўтгандан сўнг тезроқ ободликка қадам қўйган эдики, 1316 хижрийда бўлган зилзила ҳаммани(нг) маълумидур. Анда яна зилзила бўлуб, бузулуб, ҳукуматдан им-додлар бўлиб, аввалгидан неча даража обод бўлган. Мундан аввалги ободликни билмак бўлган киши «Бобурнома» тарихини кўрса бўлур.

Ерларини(нг) ҳосилдорлиги, саноатлари ҳаммаси Фаргона бобида ёзилиб ўтди, такрорга ҳожат кўрулмади. Бинобарин, сўзимиз татвил этмай, қаноат этдук.

ТАЪРИХИ НАМАНГОН

Намангон янгилик жихатиданму ёки биз аҳли ислом диний китобларга аҳамият беруб, тарихларга аҳамият йўқлиги сабаб, бу Намангонга ҳеч қим равшан тарих қилмаган экан. Бу сабабдан бир китоб кўрилмайдур. Қариялар оғиздан-оғиз эшитилуб, ҳадди тавотурга етуб, баёнида бўлак қилу қол бўлмай, ҳаммани масмуъи бўлган равшан сўзлар илан адо қилинадур. Чунончи, бу Намангон асли намангон эмасдур. Форсий лафзи бирла намакон — намак қондур. Муни(нг) маъниси шул эканки, бизни Чигатой тилида асли қон йўқ, бу шеваи форсийдур. Чигатойда «қон» ёки «қон» ё «қон» бўладур. Бу лафзи «қон» «қон»ни осон қилиб, «қон» дейдур. Ёки форсийлар ихтилоти ва ҳам бу боний лафзи форсий учун

«гон» деб машхур ва бу лафзда мазкур бўдди. Чунончи, Намангон аввали холда, яъни мундан тўккиз юз йил илгари ерларда ҳеч ким бўлмай ётган биёбон — кўлтуз бўлуб, ул вақтда Бухоро хонлариндан Абдуллохон бу Фаргона тарафларига келиб, ҳар ерга гох сардобалар кавлаб, саккойи мўъмининга чоҳларни(нг) тепасига гумбазлар қилиб, кўб халқга нафлик ишларни қилган хон экан. Ул киши бул Намангонни(нг) ерига келиб, алхолда сардоба деган мадраса бордур, бир чуст ва бир аминлик маҳалладур, ул ерга тушуб, дархол сардоба кавлатиб, неча кунлар туруб, бир тарафи дарё ва бир тараф тоғ хавоси яхши учун бу ерга бир шаҳар бино қилмок бўлуб, ўз ичларидан бир оғолик мансабида турган кишини амр қилиб, шаҳар қилмок бўлганда, ўшал ерни(нг) дарё тарафи бутун шўр кўл бўлуб ётган туз экан. Бинобарин, намак қон деб, яъни туз қон деб атаган экан. Бу намак қон лафзини форсийда «гон» қилиб ёзуб, намак-қонни намангон деб, бир «нун»и зоида илан Намангон бўлди, асли намакқондур.

Намангон таърихи Абдуллохон тарихидур. Абдуллохонни(нг) тарихи «замона ҳароб»дур, яъни тўккуз юз олтинчи хижрийда бўлубдур. Бу Намангон тўрт маҳалла бўлуб, биринчи маҳалла Сардоба маҳалласидурки, аввали Абдуллох сардоба бино қилган еридур. Иккинчи маҳалласи Лаббайтагодурки, ани ваҳхи тасмияси мулла Бозор охунд деган киши бор эканлар, ул кишини бир жиянлари бор экан.

Ҳар икки азиз ўрталари овоз етадургон масофат экан. Гоҳо жиянларини чақирганларида жавобан тағоларига «лаббай, таго» деб овоз берганларида, аксар кишилар ул маҳаллани «лаббай таго» маҳалласи деб атаб «лаббайтаго» мусаммо бўлган бир маҳалладур. Бир маҳалласини «Чуқурқўча» дерларки, ул Намангонни(нг) ҳамма қўчасидин чуқуррок учун Чуқурқўча тасмия бўлган. Ва бир маҳалласи Дегрезликдурки, ул ҳамма шаҳарларда бор бир жамоа қазон қуядургонлар қилиб жойланган маҳалладур. Намангонни(нг) биносига тўрт юз йигирма етти йил, бул тарихдан ўтмаган бўлса ҳам, тезда обод бўлуб, авлиёйи қиром ва машойихи изомлар бирлан мамлу бир шаҳар ўлуб, булардан сулуки алонияда муршид бўлган Анжир Фағнавий Намангондадурлар. Мулла Бозор Охунд ҳам Намангонда мадфундурлар. Машраб авлиёни(нг) ҳовлиси, тугулган ери маҳалли маҳсусдур. Машойихи қиромлар зикрларин мунда қилмок бўлмади. Умр мусоада қилса, иншооллох, алоҳида манокіб қилинур.

Бу Намангон атрофида бўлган қасаботлари ижмолан ёзмақ лозим бўлди. Булардан Намангонни(нг) қарбида бир бозорлик қасаба бу муаллиф ватани аслийсидурки, муни Дашти қипчок хонларидан Аҳмадхон, яъни Шигайхон бино қилган экан. Ул вақт муаррихлари Аҳмадхон исмига қалъа қилиб, Қалъайи хон деб исм қўуб, бу лафз биносига таърих бўлган экан, 851 хижрийда бино бўлган экан. Аввали вақтларда биносидин то Русия давлатига ўтгунча, бул Намангонни мақарри ҳукумат пойтахти Тўрақўргон бўлиб, эскилиги ва ҳам ҳаво жихатидин ислом ҳукуматдорлари бу ерни ўрда, қўргонлар қилиб, аскар ислони(нг) ватан ва мақарри эди. Аммоки Тўрақўргон деб машхур бўлмоғи боний Шигайхонни(нг) Яъқуб тўра ва Юсуф тўра деган икки ўғли. Бу қалъа хонга қўргон қилган жихатдин Тўрақўргон деб нисбат бўлган. Асл исми Қалъаи хондур, туркийси — Тўрақўргон.

Аммоки, бул ўрда ичинда табаъалардан Шох Абдулваҳҳоб деган киши мадфундурлар. Бирлари Намангонга чиқадургон қўча оғзида ётибдурлар. Ул киши исмлари Шох Абдулазиздур. Ҳар икки азизлар Қосон урушида қилиб, бул ерда шаҳид қилган экан. Алхолда ҳар икки азизни лақаблари ила зикр қилинур. Бирларини Қаровул ато ва бирларини Фалосбон ато дерлар. Қаровул ато ўрда ичинда, Фалосбон ато қўча оғзидадур. Яна бирлари Миришқор ато дерлар. Тўрақўргонни(нг) жанубида тўрт

чакирим ерда биёбонда мадфундурлар. Бул азизлар 94 хижрийдаги Жарир ибн Абдуллох(нг) мўгуллар илан килган урушида шахид бўлгон араблардурлар. Бу Намангонни(нг) хокимига карашли тўрт касабот ўлиб, Тўракўргон, Чуст ва Чахорток, Косон деган ерлар бўлуб, хар бири бир беклик ер эди. Намангонда Хўканддан кўйиладургон бек хавокини Хўканднинг энг катта бекларига бу ўрун берилур эди. На учунки, аввали макарри хонон ва пойтахтлиги сабабдан муни мўътамад ва жасур кишига берилур эди. Русия давлатига ўтгандан сўнг шахар бутун Намангон бўлуб, хокимлар хам, аскария хам Намангонга накл килинуб, Тўракўргон бўлустлик кишлок бўлуб колди. Алхолда ул кўргон хабар ва ўрдадан асар колмай, табодули даврон ва инкилоби овон бўлуб колди.

Тўракўргонда икки хиштин мадраса, бир хаммом, тўрт пахта зовуд, ўн бешдан зиёда пахта сарой бўлуб, ўртасидан Косон сойи ўтадур. Суви тоза ва хавоси покиза бир касабадурки, йигирма минг нуфуси бордур. Вассалом!

Тахир ва тасвиди Ибратдан, 1333 хижрийда. Яъни муаллиф дасткалами иладурки, 1916 милодий.

Келди бошимга яхши бир овон, Манго тавфик яротиб Субхон. Эрди Фаргона тарихи шуглим, Таълиф эттим келиб манго даврон. Исми таснифига бўлуб таърих, Бекаму кўст лафзи бу «Фаргон».

Калами Иноятхон Тўракўргоний валади Улугхўжа эшон мархумий.